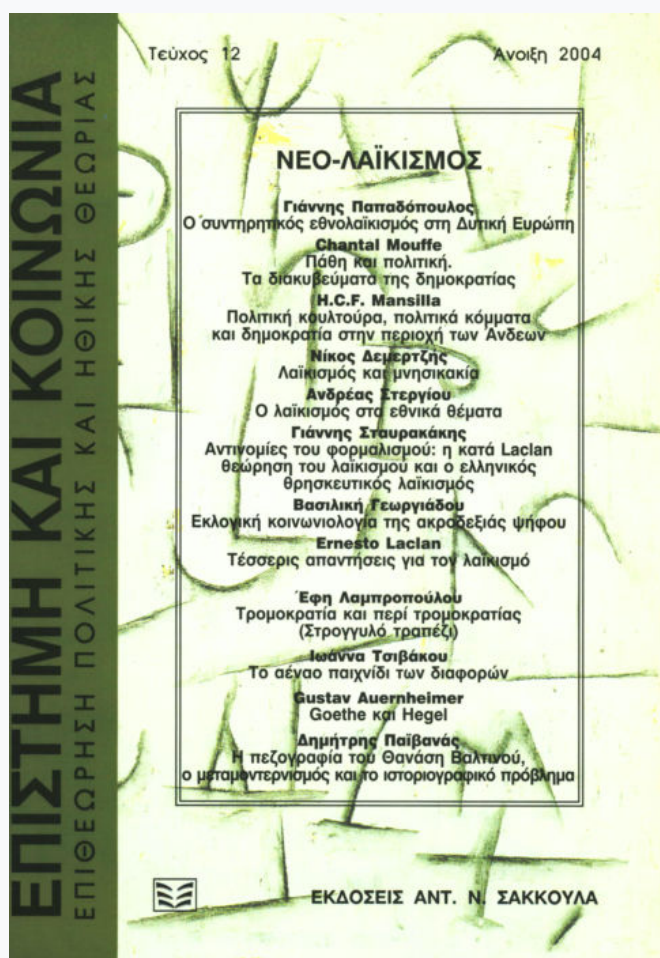

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 12 (2004)

Νεο-λαϊκισμός

Η πεζογραφία του Θανάση Βαλτινού, ο μεταμοντερνισμός και το ιστοριογραφικό πρόβλημα

Δημήτρης Παϊβανάς

doi: [10.12681/sas.777](https://doi.org/10.12681/sas.777)

Copyright © 2015, Δημήτρης Παϊβανάς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Παϊβανάς Δ. (2015). Η πεζογραφία του Θανάση Βαλτινού, ο μεταμοντερνισμός και το ιστοριογραφικό πρόβλημα. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 12, 297–334. <https://doi.org/10.12681/sas.777>

Η πεζογραφία του Θανάση Βαλτινού, ο μεταμοντερνισμός και το ιστοριογραφικό πρόβλημα

Δημήτρης Παϊβανάς*

*‘Υπάρχουν Αλήθεια και Ψεύδος άρα γε;
ή υπάρχουν μόνον Νέον και Παλαιόν, –και
το ψεύδος είναι απλώς το γήρας της αληθείας;’*

Κ.Π. Καβάφης 16.9.1902

*‘History is distinguished from all other sciences in that it is
also an art... Other sciences are satisfied simply with
recording what has been found; history requires the ability
to recreate.’*

Leopold von Ranke

Παρά το κύρος του στον χώρο των ελληνικών γραμμάτων, ο Βαλτινός παραμένει ένας από τους πλέον αμφιλεγόμενους μεταπολεμικούς συγγραφείς. Η αμφίθυμη στάση της κριτικής απέναντι στην πεζογραφία του μεταφράζεται, συχνά, σε μεταχείριση των κειμένων του ως ιδιάζουσα περίπτωση που δεν συνάδει με τις γενικότερες λογοτεχνικές ροπές. Οι αιτίες αυτής της κριτικής στάσης δεν έχουν διερευνηθεί επαρκώς σχετίζονται, όμως, με ζητήματα λογοτεχνικής αισθητικής και ιστοριογραφικής ερμηνείας. Από την πρώτη της επίσημη εμφάνιση το 1963, η πεζογραφία του Βαλτινού παρενέβη

* Νεοελληνιστής φιλόλογος, υποψ. διδάκτορας παν/μίου Birmingham.

δυναμικά και στους δύο τομείς. Η παρεμβατική τακτική του συγγραφέα συνεχίστηκε και μετά το 1974 αλλά ο ιδεολογικός προβληματισμός που προκύπτει από μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση των κειμένων παραμένει, σε μεγάλο βαθμό, αδιερεύνητος. Στο παρόν άρθρο επιχειρώ να δείξω ότι τα ιδεολογήματα του λαϊκισμού, η σταδιακή επικράτηση της αριστερής ιστοριογραφίας και η εγκράτεια της εγχώριας κριτικής να αφομοιώσει δυναμικά τις μεθόδους της μεταμοντερνιστικής θεωρίας της λογοτεχνικής και ιστοριογραφικής κριτικής ανέστειλαν μια πληρέστερη και λιγότερο προκατειλημμένη κατανόηση της πεζογραφίας του Βαλτινού και τη συσχετίσή της με προβληματισμούς του μεταμοντερνισμού.

Το κάθε θέμα που αναφέρεται στον τίτλο είναι ευρύ και πολυσχιδές. Συνοδεύεται, επίσης, από εκτενή βιβλιογραφία. Ως εκ τούτου, η συνθετική κάλυψη των τριών θεμάτων στον χώρο του παρόντος άρθρου δεν φιλοδοξεί να είναι διεξοδική. Ο συσχετισμός τους είναι σημαντικός ως προς το ότι ανταποκρίνεται σε πτυχές του ιδεολογικού κλίματος που επικρατεί στην Ελλάδα από το 1974 μέχρι σήμερα και αφορά σε ζητήματα παραγωγής και πρόσληψης πολιτισμικών αγαθών. Αφορά, επίσης, στην παραγωγή επιστημονικής γνώσης η οποία διοχετεύεται μέσω της κριτικής και της ιστοριογραφίας. Τα θέματα του τίτλου, επομένως, συνδέονται εδώ υπό την εννοιολογική σκέπη της ιδεολογίας. Ο όρος 'ιδεολογία' ορίζεται ως το σύνολο της σκέψης που μοιράζονται ομάδες ανθρώπων ή θεσμοί επιχειρώντας να την επιβάλουν σε άλλους ανθρώπους με ποικίλους τρόπους, κυρίως μέσω της ερμηνείας και άλλων χρήσεων του λόγου (Hawkes 1996: 161-3). Ο όρος συμπεριλαμβάνει και την έννοια του 'μύθου' ως παγιωμένης αφήγησης με θέμα την ανθρώπινη σκέψη και συμπεριφορά που δημιουργεί μια φανακισμένη συνείδηση ανεξάρτητα από τον βαθμό θεωρητικής και ιστορικής ενημέρωσης αυτής της συνείδησης.

Η πεζογραφία του Βαλτινού, από την πρώτη της επίσημη εμφάνιση με το αφήγημα *Η κάθοδος των εννιά* (1963), εμπλέκεται και παρεμβαίνει στα πεδία λογοτεχνικού και ιστορικού λόγου με μία, κατά τα φαινόμενα, πραγματολογική αφήγηση για τον Εμφύλιο. Ο Εμφύλιος δεν είναι η μοναδική ιστορική περίοδος που συναντάται στην πεζογραφία του Βαλτινού, είναι, όμως, ένα από τα επανερχόμενα θέματα. Με τη φράση 'ιστοριογραφικό πρόβλημα', λοιπόν, εννοώ κυρίως το πρόβλημα της ιστοριογραφίας του Εμφυλίου όπως αυτό προέκυψε ως ιδεολογικό διακύβευμα κατά τα μετεμφυλιακά χρόνια και τα χρόνια της Μεταπολίτευσης. Η χρονολογία συγγραφής της *Καθόδου των*

εννιά (1959) δηλώνει ότι οι ιδεολογικοί και αισθητικοί προβληματισμοί που προκύπτουν από μία εκ του σύνεγγυς ανάγνωση του αφηγήματος ανάγονται στο τέλος της πρώτης μετεμφυλιακής δεκαετίας. Αν κρίνει κανείς από την επανέκδοση της *Καθόδου* το 1978 και την έκδοση του *Τρία ελληνικά μονόπρακτα* τον ίδιο χρόνο καθώς και τη μετέπειτα ενασχόληση του Βαλτινού με το θέμα τουλάχιστον στα μυθιστορήματα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* (1989) και *Ορθοκωστά* (1994), η συμφιλίωση που ήλπιζε να επέλθει μετά το 1974 ο Αλέξανδρος Κοτζιάς δεν φαίνεται να επήλθε (Αποστολίδου 2003: 236).¹

Τα περισσότερα από τα προαναφερθέντα έργα του Βαλτινού είχαν μεγάλη απήχηση και σχολιάστηκαν εκτενώς. Τα *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* βραβεύθηκαν το 1990 με το κρατικό βραβείο μυθιστορήματος, αλλά ο ιδεολογικός προβληματισμός του κειμένου πέρασε σχεδόν απαρατήρητος. Το μυθιστόρημα *Ορθοκωστά* χαρακτηρίστηκε ως ιδεολογικός αντίποδας της *Καθόδου των εννιά* (Μενδράκος 1994: 24) και πρόσφατα πιστώθηκε με τον χαρακτηρισμό του εφελτηρίου προς μια 'νεοσυντηρητική' εξήγηση του Εμφυλίου η οποία παλινδρομούσε προς τον συντηρητισμό της προ του 1974 εποχής ή προς 'τον σκληρό πυρήνα της κατοχικής εθνικοφροσύνης' (Κωστόπουλος *et al.* 2003). Παρόμοιες ανησυχίες εκδηλώθηκαν και στον τομέα της αμιγούς ιστοριογραφίας, ανησυχίες που εξελίχθηκαν σε επιστημονικές έριδες και εκδηλώθηκαν τουλάχιστον στις σελίδες του περιοδικού *Ο Πολίτης* και των εφημερίδων *Η Αυγή* και *Το Βήμα*.² Είναι σημαντικό ότι στους διαξιφισμούς εμπλέκεται, άλλοτε έμμεσα και άλλοτε άμεσα, και το ζήτημα του μεταμοντερνισμού ο οποίος, συχνά, συνδέεται με μια σύγχρονη ροπή προς τον νεοσυντηρητισμό, προς την κατάλυση του ορθολογισμού, προς τον σχετικισμό, την απολιτικοποίηση και άλλες, υποτίθεται υπερατλαντικής καταβολής, θεωρίες των οποίων στόχος είναι να διαβρώσουν τα θεμέλια της γνώσης και τα κεκτημένα της ελληνικής κοινωνίας.³

Στόχος μου στο παρόν άρθρο είναι να διερευνήσω πώς οι ιδεολογικοί προβληματισμοί που προκύπτουν από την πεζογραφία του Βαλτινού συνδέονται με τις ανησυχίες του μεταμοντερνισμού και με ζητήματα ιστοριογραφικής και λογοτεχνικής ερμηνείας. Κατά την προσωπική μου εκτίμηση, οι ιδεολογικοί αυτοί προβληματισμοί αντί να σχετίζονται με μια νεοσυντηρητική ροπή, αφορούν σε μια νέα μορφή αναθεωρητισμού που επιχειρεί να υπερβεί τα σχήματα ενός μανιχαϊκού δυϊσμού στην ιδεολογία της σύγχρονης Ελλάδας. Αφορούν, επίσης, στους τρόπους με τους οποίους ερμηνεύεται το λογοτεχνικό και ιστορικό παρελθόν αλλά και πτυχές της αισθητικής του μοντερ-

νισμού. Συναφή είναι και τα ζητήματα της απεξάρτησης της επιστήμης από πολιτικές σκοπιμότητες (Καλύβας 2003γ: 54-5, σημ. 68) και της χρονολογικής τοποθέτησης των απαρχών του ελληνικού πεζογραφικού μεταμοντερνισμού. Επίσης σχετικό είναι ότι η στροφή προς τον μεταμοντερνισμό, όπως αυτή σημασιοδοτείται στην πεζογραφία του Βαλτινού, είναι γηγενής και όχι απόρροια τεχνηέντων εισαγόμενων 'prets à porter', όπως ισχυρίζονται ορισμένοι από τους εγχώριους αμφισβητίες της μεταμοντερνιστικής σκέψης στον τομέα της ποίησης (Βαγενάς 1997: 17).

Στο πρώτο μέρος του παρόντος άρθρου περιέχονται σύντομα εισαγωγικά σχόλια στον μεταμοντερνισμό και στην ιστοριογραφία της Αριστεράς. Στόχος τους είναι να λειτουργήσουν περισσότερο ως θεωρητικό πλαίσιο παρά ως εγκυκλοπαιδική ενημέρωση.⁴ Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζω την ερμηνευτική μου πρόταση για τα *Η κáθοδος των εννιά* (1963), *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* (1989) και *Ορθοκωστά* (1994). Η συζήτησή μου για τα κείμενα του Βαλτινού συσχετίζει την πεζογραφία του συγγραφέα με μια παρέμβαση σε κρίσιμα ζητήματα ιδεολογίας και αισθητικής που είναι άμεσα συνδεδεμένα με την ελληνική εκδοχή του μεταμοντερνισμού και τις ιδεολογικές χρήσεις της ιστοριογραφίας.

A. Μεταμοντερνισμός και ιστοριογραφία του Εμφυλίου

1. Ο τρόπος του μεταμοντερνισμού

Ο μεταμοντερνισμός είναι ποικιλόμορφο και συχνά αντιφατικό ρεύμα. Μια έστω συνοπτική παρουσίασή του στα πλαίσια αυτής της εργασίας είναι εκ των πραγμάτων ανέφικτη κυρίως γιατί το ρεύμα αφορά και σε διεθνή και σε τοπικά κοινωνιοπολιτικά και πολιτισμικά συμφραζόμενα. Ο ιδιάζων χαρακτήρας των τοπικών εκφάνσεων και συμφραζομένων συχνά πολλαπλασιάζει την ποικιλία του μεταμοντερνισμού και τη δυσκολία ενός συνεκτικού ορισμού του. Εδώ διατυπώνω έναν ορισμό εργασίας που είναι αρκετά ευρύς ώστε να στεγάσει ιδιαιτερότητες της, κατά την κρίση μου, ελληνικής του έκφρασης.

Πρωτίστως, ο μεταμοντερνισμός είναι τρόπος ανάγνωσης κειμένων με ιδιαίτερη ευαισθησία στις σημασιακές δυνατότητες της γλώσσας τους. Αντί να διακρίνεται από την ανεξέλεγκτη και αυθαίρετη σημασιοδότηση των κειμενικών στοιχείων κατά το δοκούν του ερμηνευτή (Βαγενάς 2002: 30 και Τσινόρεμα 1996:50), διερευνά τις θεμιτές εκείνες σημασίες οι οποίες, άλλο-

τε, ανατρέπουν και, άλλοτε, υπονομεύουν τις γενικώς παραδεκτές, διευρύνοντας τη σημασιακή εμβέλεια του εκάστοτε κειμένου. Η θεμιτότητα των σημασιών είναι η ίδια επίμαχο σημείο και η συνεχής αναθεώρησή της δημιουργεί, πολλές φορές, την εντύπωση ότι η μετανεωτερική σκέψη αντιφάσκει. Εντούτοις, μέσα από αυτού του είδους τη διαλεκτική πρακτική, ο μεταμοντερνισμός διερευνά τις ιδεολογικές και επιστημολογικές προϋποθέσεις στις οποίες βασίζεται η προηγούμενη γνώση του λογοτεχνικού ή ιστοριογραφικού κειμένου αμφισβητώντας την ως δεδομένη.

Η πεζογραφία του Βαλτινού δεν έχει μέχρι σήμερα συσχετιστεί με το ρεύμα του μεταμοντερνισμού, κυρίως γιατί δεν έχει ακόμη δοθεί στο ποικιλόμορφο αυτό ρεύμα ένας ορισμός που να ικανοποιεί ακόμη και τους ίδιους τους θιασώτες του. Στην Ελλάδα, η επίτευξη κάποιας, κατά προσέγγιση, σαφήνειας αναστέλλεται από την ευρέως διαδεδομένη και κάπως εφησυχαστική άποψη ότι ο μεταμοντερνισμός είναι αναγνώρισιμος σε επιφανειακά μορφικά στοιχεία και συνιστά οξυμμένη έκφανση του μοντερνισμού (Χατζηβασιλείου 2002: 163), από τους κάποτε υπεραπλουστευτικούς ορισμούς που διατυπώνουν έγκυροι επιστήμονες (Βαγενάς 2002: 34-5), αλλά και από περιοριστικές παραμέτρους όσον αφορά τα υφολογικά γνωρίσματα ενός κειμένου.⁵ Κάποτε η κριτική απόρριψη του μεταμοντερνισμού γίνεται με χλευαστικούς όρους (Θεοτοκάς 2002: 24, σημ. 3), προδίδοντας μια προκατειλημμένη κατανόηση του φαινομένου και μια πεισματική άρνηση για πληρέστερη ενημέρωση προς την οποία παροτρύνουν άλλοι μεμονωμένοι σχολιαστές.⁶ Κατά παράδοξο τρόπο, η βεβαιότητα με την οποία απορρίπτεται ο μεταμοντερνισμός βασίζεται στην αβεβαιότητα για το τι είναι ή τι επιχειρεί να κάνει.

Η εγχώρια αναστολή στην οικειοποίηση των μεθόδων του μεταμοντερνισμού, τουλάχιστον στον τομέα της λογοτεχνικής κριτικής, έχει σχέση με τις αναγνωστικές και ερμηνευτικές πρακτικές, δηλαδή με τον θεσμό της λογοτεχνικής κριτικής, αλλά και με τα ίδια τα κείμενα. Οι λόγοι για την εγκράτεια της ελληνικής κριτικής να προσαρμόσει δυναμικά τα διεθνώς τεκταινόμενα είναι ποικίλοι αλλά η συζήτησή τους εδώ δεν είναι σκόπιμη. Το αποτέλεσμα είναι να υπονομεύεται η προοπτική της αναγωγής του μεταμοντερνισμού στο επίπεδο ενός συγκροτημένου και εμπειριστατωμένου τρόπου ανάγνωσης ο οποίος, καίτοι ποικιλόμορφος, έχει στόχο να επισύρει την προσοχή στις παγίδες και στις επιστημολογικές και ιδεολογικές προϋποθέσεις της εσχολογίας στην ερμηνεία. Ωστόσο, το πρόβλημα με μια προσδοκία αναγωγής του μεταμοντερνισμού σε συγκροτημένη 'ιδεολογία' είναι ότι, ο μεταμοντερ-

νισμός ως τρόπος ανάγνωσης και σκέψης, εστιάζεται στα στοιχεία εκείνα που υποδαυλίζουν τις αναγωγές σε γενικές και, εν τέλει, δογματικές αποτιμήσεις ή ερμηνείες κειμένων.

Στην Ελλάδα, αυτό που ονομάζουμε μοντερνισμό ή νεωτερισμό αναφέρεται κυρίως στη λεγόμενη ‘γενιά του ’30’ η αισθητική της οποίας, παρά την ποικιλομορφία της, κατάφερε να επικρατήσει μέσω των θεωριών της ομάδας των *Νέων Γραμμάτων*. Αν υποθεθεί ότι ο εγχώριος μεταμοντερνισμός είναι μια αντίδραση στην αισθητική αυτού του ρεύματος που, μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1960, είχε κυριαρχήσει, πρέπει να διερευνηθούν οι συντεταγμένες και οι μορφές αυτής της αντίδρασης και οι κανόνες της νέας αισθητικής που διαμορφώνεται στα ιδεολογικά συμφραζόμενα των νέων κοινωνικών εξελίξεων. Αυτό σημαίνει, τουλάχιστον, ότι τα κείμενα του μοντερνισμού θα πρέπει να ξαναδιαβαστούν. Αν ο ελληνικός μοντερνισμός του ‘κύκλου Σεφέρη’ ήταν μια αισθητική που, τελικά, κατάφερε να επιβληθεί παραγκωνίζοντας ή ενσωματώνοντας τους ανταγωνιστές της (Δρακόπουλος 2002: 245), τότε ο μεταμοντερνισμός είναι εκείνος ο τρόπος σκέψης που αμφισβητεί την αισθητική απολυτοκρατία της και υπονομεύει στο διηνεκές την απροβλημάτιστη αναγωγή μέσα από τις (προσφυλίες στους μοντερνιστές) στρατηγικές των μεταφορικών συζεύξεων και συνεκδοχικών γενικεύσεων. Και στους δύο αυτούς ρητορικούς και συλλογιστικούς τρόπους ελλοχεύει ένας δυνάμει δογματισμός ο οποίος είναι αισθητικός, πολιτικός και ιστοριογραφικός. Ο μεταμοντερνισμός διακρίνεται από μια βαθιά αμφισβήτηση της μεταφοράς και της συνεκδοχής ως ηγεμονικών ρητορικών τρόπων ή στοιχείων ποιητικής. Κατ’ επέκταση, αμφισβητεί το αισθητικό ιδεώδες της οργανικής μορφής, της συνεκτικής αφήγησης και, καταχρηστικά, την οποιαδήποτε ομοιογένεια, τελεολογία, σωτηριολογία και δογματική χρήση του λόγου. Δεν αρνείται τη μεταφορά και τη συνεκδοχή και δεν καθαιρεί την οργανική μορφή, αλλά λειτουργώντας μέσα στις παραμέτρους τους επιχειρεί (με ποικίλες διαβαθμίσεις έντασης στη ρήξη του με αυτές) να κλονίσει την ηγεμονία τους προξενώντας υποψίες για την αδιαμφισβήτητη ισχύ τους ως απαράβατων αισθητικών κανόνων.

Οι ρίζες αυτής της υποψίας βρίσκονται, πιστεύω, στην απογοήτευση στην οποία οδήγησαν οι ιδεολογικές ακρότητες του 20ού αιώνα οι οποίες αντιπροσωπεύονται με συμβολικό σχεδόν τρόπο από τον ολοκληρωτισμό του ψυχροπολεμικού διπολισμού. Το πρόγραμμα του μεταμοντερνισμού δεν είναι, κατά την κρίση μου, απαλλαγμένο από ιδεολογικούς και πολιτικούς στόχους ούτε είναι ανεξάρτητο από τις επιταγές των θεομών παραγωγής και

κατανάλωσης πολιτισμικών προϊόντων. Θα μπορούσε κανείς να το εντάξει στην ανανέωση της αριστερής σκέψης που επιθυμούσε αλλά, τελικά, δεν πέτυχε μια μερίδα της Αριστεράς στις αρχές της δεκαετίας του 1960 (Αποστολίδου 2003: 123-85), αλλά χωρίς τις κομματικές ιδεοληψίες και υποχρεώσεις που συχνά τη δέσμευαν. Αυτές επανήλθαν δριμύτερες, καλλιεργήθηκαν και ευδοκίμησαν στο ιδεολογικό κλίμα της Μεταπολίτευσης για να γίνουν αντικείμενο εκμετάλλευσης από τον πασοκικό λαϊκισμό κατά τη δεκαετία του 1980.

Ο μεταμοντερνισμός έχει περισσότερη σχέση με την ανάλυση και αποκάλυψη των αποσιωπησέν και των αντιφάσεων που ελλοχεύουν στις στρατηγικές που εφαρμόζονται για να αναχθούν σε κυρίαρχες κάποιες απόψεις δίνοντας στον εαυτό τους κύρος και ευρεία αποδοχή εις βάρος άλλων εξίσου ή, ίσως, περισσότερο θεμιτών. Η πεποίθηση αυτή βασίζεται στην ιστορικά τεκμηριωμένη αρχή ότι η γνώση είναι, κυρίως, κατασκευάσμα των λόγων που την συγκροτούν. Οι λόγοι αυτοί παράγονται από ανθρώπους που, ενσυνείδητα ή ασυνείδητα, ερμηνεύουν, αποσιωπούν, περιθωριοποιούν, εκθειάζουν, μειώνουν ή ευτελίζουν τις σημασίες στοιχείων που προκύπτουν από τις πρώτες ύλες της έρευνας, σύμφωνα με τα ιδεολογήματα που επιθυμούν να εξυπηρετήσουν. Τα υποκείμενα που συντάσσουν τον λόγο αυτής της γνώσης την προωθούν ως αλήθεια μεριμνώντας, ταυτόχρονα, να συγκαλύψουν τους μηχανισμούς και τους πολιτικούς και πολιτισμικούς θεσμούς που τη στηρίζουν δίνοντάς της το κύρος της. Ήταν, ίσως, αναμενόμενο μετά τη δικτατορία των συνταγματαρχών να επιδοθεί σε αυτού του είδους τη διαδικασία μια μερίδα επιστημόνων και σχολιαστών από τον χώρο της ελληνικής Αριστεράς με στόχο την ανασύνταξη της ιστοριογραφικής πλοκής του Εμφυλίου.

2. Η ιστοριογραφική πλοκή της Αριστεράς

Πρόθεσή μου εδώ δεν είναι η εμπεριστατωμένη ανάλυση της ιστορικής εικόνας που παρουσιάζουν οι αναλυτές της ελληνικής Αριστεράς και οι συνεργάτες τους. Ένα τέτοιο εγχείρημα απαιτεί όχι μόνον την αναδίφηση των πεπραγμένων που αποσιωπώνται ή διαστρεφλώνονται, μερικώς ή πλήρως, χάριν της πειθούς, αλλά και τη λεπτομερειακή ανάλυση των ερμηνευτικών και ρητορικών τακτικών και των νοηματικών συνδηλώσεων στην ιστοριογραφική γλώσσα. Αυτά αφορούν περισσότερο την ιστορική επιστήμη και την υπέρβαση των ιδεοληψιών και σκοπιμοτήτων που διέπουν μεγάλο μέρος της ελληνικής ιστοριογραφίας. Ως γνωστόν, έχει αρχίσει να παράγεται τουλάχιστον επιστημονικός λόγος για τον Εμφύλιο προς αυτή την κατεύθυνση

(βλ. Καλύβας 2003γ). Αν και σπάνια δηλώνεται ρητά, η αφορμή για τη δημόσια ενασχόληση με το ζήτημα ήταν η *Ορθοκωστά* του Βαλτινού (Κωστόπουλος *et al* 2003: 44).

Η αριστερή ιστοριογραφική εκδοχή για τον Εμφύλιο ευδοκίμησε στο ιδεολογικό κλίμα του πασοκικού λαϊκισμού, ύστερα από δεκαετίες φήμωσης της από την επικράτηση της Δεξιάς, την ένταξη της Ελλάδας στον λεγόμενο 'ελεύθερο κόσμο', αλλά και τις αλλεπάλληλες κρίσεις μέσα στους κόλπους της ίδιας της Αριστεράς που οδήγησαν στη διάσπαση του ΚΚΕ το 1968. Ο λαϊκισμός του τέλους της δεκαετίας του 1970 και της δεκαετίας του 1980 σφετερίστηκε τον μεταπολιτευτικό μύθο της Αριστεράς⁷ εκμεταλλευόμενος τη ρητορεία του για να επιτύχει τη συρρίκνωση της συντηρητικής παράταξης. Έτσι, ο λαϊκισμός καλλιέργησε το ιδεολογικό κλίμα του διπολισμού στο οποίο η αριστερή ιστοριογραφική εκδοχή άρχισε να επιβάλλεται με σταθερούς ρυθμούς από τα τέλη, περίπου, της δεκαετίας του 1970 (Αποστολίδου 2003: 248-63).

Αν και αρχικά φαίνεται αντιφατικό ή ειρωνικό, ο λαϊκισμός αποτέλεσε στόχο δομύτατης κριτικής, τουλάχιστον από τον Άγγελο Ελεφάντη στο περιοδικό *Ο Πολίτης*.⁸ Ο Ελεφάντης συνέβαλε ενεργά και στη συγκρότηση της αριστερής ιστοριογραφίας εκθειάζοντας τα ιδεολογικά κίνητρα του εαμικού κινήματος κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο (Ελεφάντης 1989: 36) και παρουσάζοντας ως μηχανορραφίες τις ενέργειες της αντίπαλης παράταξης η οποία, με υπερεθνικές αρωγές, πάταξε ένα παλλαϊκό ελληνικό κίνημα του οποίου τα ιδεολογικά κίνητρα αγίαζαν κάθε μέσο (Ελεφάντης 1994: 64-5). Η φαινομενική αυτή αντίφαση αποτελεί ένδειξη της περιπλοκότητας του εγχειρήματος που ανέλαβε να διεκπεραιώσει το περιοδικό *Ο Πολίτης* με τη δραστήρια συμβολή του Ελεφάντη και πρέπει να διερευνηθεί σε συνάρτηση με την εξέλιξη της, κατά τη Μεταπολίτευση, αναπτυσσόμενης προοδευτικής σκέψης της οποίας το περιοδικό αποτελεί σημαντικό μέρος (Αποστολίδου 2003: 261-3). Αξιοσημείωτο είναι ότι, συμπτυνώντας περίπου με τον Ελεφάντη, δομύτατη κριτική στον λαϊκισμό άσκησε και ο Βαλτινός (π.χ. Λιόντης 1984 και Σχινά 1989). Η φαινομενική αυτή σύμπτωση μεταμορφώθηκε σχεδόν ακαριαία σε αντιπαράθεση, το 1994, με τη δημοσίευση του μυθιστορήματος *Ορθοκωστά*. Κατά κάποιο τρόπο, το εν λόγω μυθιστόρημα έγινε αφορμή για να αναδυθεί η παραδοξολογική εξάρτηση της αριστερής ιστοριογραφίας από τον πασοκικό λαϊκισμό που φαίνεται να θρέφει και να θρέφεται από την εκλαϊκευμένη μεταπολιτευτική ιστοριογραφική πλοκή του Εμφυλίου και της δικτατορίας.

Η ιστοριογραφική αυτή πλοκή διακρίνεται από μια τραγική ειρωνεία στην έκβασή της εις βάρος της Αριστεράς. Η μεταπολιτευτική εκδοχή της εμφυλιοπολεμικής ιστορικής πλοκής μοιάζει να πασχίζει να αναιρέσει τον τραγικό χαρακτήρα αυτής της έκβασης, αλλά παραδόξως, χωρίς να τον ακυρώσει. Η ήττα του 'παλλαϊκού εαμικού κινήματος' μετατρέπεται έτσι σε ιστοριογραφικό του θρίαμβο (Μαυρογορδάτος 1999: 40) ο οποίος συνεχίζει να ανιστορεί την τραγική ειρωνεία μιας άδικης έκβασης στην ιστοριογραφική πλοκή. Η σχετική επιβολή της αριστερής ιστοριογραφίας κορυφώθηκε με την πρόσφατη δημοσίευση του δίτομου έργου του Γιώργου Μαργαρίτη *Εμφύλιος Πόλεμος 1946-1949* (2000-1) αλλά στηρίχθηκε και στηρίζεται από πληθώρα άλλων δημοσιευμάτων ιστορικών, σχολιαστών, κοινωνικών αναλυτών και ιδιωτών που απέβλεπαν σε ή, απλώς, αναπαρήγαγαν μία εν πολλοίς αγιογραφική εικόνα της αριστερής παράταξης κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο δαιμονοποιώντας την αντίπαλη. Η δαιμονοποίηση γίνεται, κυρίως, βάσει μιας αναχρονιστικής γενίκευσης της μεταπολεμικής καταδυνάστευσης των αριστερών από τη Δεξιά. Η μετεμφυλιακή και δικτατορική αυτή καταδυνάστευση μεταμορφώνεται αναχρονιστικά σε αίτιο της πολεμικής συμπεριφοράς και σε ιδεολογικό αντίπαλο του ΕΑΜ κατά την περίοδο 1943-49.⁹ Μια άλλη γενική στρατηγική που εφαρμόζεται είναι η συνεκδοχική σύμπτυξη επιμέρους ομάδων και ατόμων υπό την αιγίδα της μιας ή της άλλης παράταξης με την επιστημονική προϋπόθεση ότι ο ιδεολογικός διπολισμός αριστερού προοδευτισμού και δεξιού φασισμού ήταν χαρακτηριστικό της εποχής. Βάσει αυτής της άλλοτε υπόρρητης και άλλοτε ρητής προϋπόθεσης, η ιστορική έρευνα των αποκλίσεων από τον διπολισμό καθίσταται αδιανόητη ή δυσμενής, ενώ οι αποκλίσεις θεωρούνται αμελητέας σημασίας για την ανασύνταξη της μεγάλης ιστορικής εικόνας (Μαργαρίτης 2002β: 33-4). Στόχος φαίνεται να είναι η συγκρότηση μιας συνεκτικής, ομοιογενούς και μεγάλης ιστοριογραφικής αφήγησης χωρίς ριζικές αντιφάσεις και ασυνέπειες.¹⁰ Η έμφαση της έρευνας και η απροβλημάτιστη ένταξη ποικίλων ταυτοτήτων στη μία ή στην άλλη παράταξη απλοποιεί τον πολυσχιδή χαρακτήρα του εμφυλιοπολεμικού φαινομένου και ενισχύει τη θεωρία της ασπρόμαυρης ιδεολογικής αντιπαράθεσης (Καλύβας 2003γ: 44-5). Το αποτέλεσμα είναι η αναπαράγωγή του διπολικού σχήματος που επικρατεί στη μεταπολιτευτική πολιτική σκηνή και, παρά τις απόπειρες αποστασιοποίησης από προγενέστερα υπεραπλουστευτικά σχήματα ερμηνείας (Ελεφάντης 1979β: 68), να παραμορφώνεται η εμπειρία των ανθρώπων που συμμετείχαν (Αποστολίδου 1997: 116).

Συναφής φαίνεται να είναι και η απώθηση του προβληματισμού που

διέκρινε την Αριστερά στις αρχές της δεκαετίας του 1960 αναφορικά με αυτό καθαυτό το ζήτημα της συμπεριφοράς της κομματικής ηγεσίας και του στρατιωτικού σκέλους της κατά την περίοδο του Εμφυλίου. Το τελευταίο αυτό ζήτημα διατυπώθηκε σε λογοτεχνικά κείμενα όπως οι *Ακυβέρνητες πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα και *Το κιβώτιο* του Άρη Αλεξάνδρου. Το μυθιστόρημα του Αλεξάνδρου πραγματεύεται τον δογματισμό της αριστερής ηγεσίας κατά τον Εμφύλιο ενώ η ιδεολογία των αριστερών παρουσιάζεται ως μεταφορά ενός άδειου κιβωτίου (π.χ., Χατζηβασιλείου 1999: 160). Έτσι, μέσω ενός υπόρρητου λογοπαιγνίου, δηλώνει την υποψία του και για τον ρητορικό τρόπο της μεταφοράς. Είναι ενδεικτικό του αριστερού ιστοριογραφικού προγράμματος ότι ο Μαργαρίτης προτάσσει την Ιστορία του για τον Εμφύλιο ως αρωγή 'στην άρση... της ακυρωτικής για την ιστορία παρεξήγησης' που, κατά τον ίδιο, διατυπώνει η θέση του Αλεξάνδρου στο *Κιβώτιο* (Μαργαρίτης 2001Α: 31, σημ. 4).

Η εμπλοκή της λογοτεχνίας στο ιστοριογραφικό ζήτημα είναι, ίσως, ένδειξη της ροπής προς μια μορφή λόγου η οποία παρείχε σχετική ελευθερία για να διατυπωθούν απόψεις που ο εκάστοτε επίσημος ιστοριογραφικός λόγος και οι κρατούσες απόψεις στη μία ή στην άλλη παράταξη δεν επέτρεπαν να ενσωματωθούν. Είναι, πιθανώς, ενδεικτικό της λογοκριτικής ατμόσφαιρας ότι, στα προαναφερθέντα πεζογραφήματα, οι λογοτέχνες καταφεύγουν στον τρόπο της αλληγορίας ή σε ένα είδος μυθικού και αποσπασματικού ρεαλισμού για να σχολιάσουν το ιστοριογραφικό ζήτημα του Εμφυλίου. Όπως θα δειξω στο επόμενο μέρος, η πεζογραφία του Βαλτινού παρεμβαίνει δυναμικά, και προδικτατορικά και μεταδικτατορικά, στην ιστοριογραφική ανιστόρηση των γεγονότων του Εμφυλίου αλλά και του λαϊκισμού της Μεταπολίτευσης.

Β. Η κρίση της ιδεολογίας και ο αντιολοκληρωτισμός στην πεζογραφία του Βαλτινού

1. Η κάθοδος των εννιά και η εθνική συμφιλίωση

Η κάθοδος των εννιά (εφεξής *Κάθοδος*) πρωτοδημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Εποχές* τον Σεπτέμβριο του 1963, με πρωτοβουλία του Γιώργου Π. Σαββίδη και εν αγνοία του συγγραφέα της. Εκτός από τα μέλη της συντακτικής επιτροπής του περιοδικού, στο κείμενο ανταποκρίθηκε θετικά ακόμη και ο ιδιόρρυθμος μοντερνιστής Κοσμάς Πολίτης που λέγεται ότι ήταν γενικά

εγκρατής στους επαίνους του. Η δημοσίευση της *Καθόδου* σε περιοδικό που θεωρούνταν συνεχιστής της μοντερνιστικής παράδοσης των *Νέων Γραμμάτων* αφορά στην εξέλιξη του ελληνικού μοντερνισμού και στον τότε προβληματισμό για τις επιπτώσεις του Εμφυλίου στην ελληνική κοινωνία.

Το 1963, ο μοντερνισμός του κύκλου Σεφέρη είχε ευρεία αποδοχή στους λογοτεχνικούς κύκλους. Μάλιστα οι *Δοκιμές* του Σεφέρη είχαν μόλις επαναδημοσιευτεί τον Δεκέμβριο του 1962 και, μεταξύ αυτών, ήταν οι διαλέξεις του για τον Μακρυγιάννη (1943) και τον Θεόφιλο (1947) (Δρακόπουλος 2002: 251-5). Γνωστό ήταν, επίσης, το ποίημα 'Ένας γέροντας στην ακροποταμιά' όπου η ποιητική περσόνα δηλώνει ότι δεν επιθυμεί 'τίποτε άλλο παρά να μιλήσει απλά' (Σεφέρης 1974: 201). Σύμφωνα με έναν μάλλον πρόχειρο χαρακτηρισμό του ύφους της *Καθόδου*, ο λόγος του αφηγητή φέρει τη λαϊκή αδρότητα που θυμίζει τουλάχιστον Μακρυγιάννη. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η *Κάθοδος* αξιολογείται και δημοσιεύεται στις *Εποχές* με βάση την ηγεμονία αυτών των αισθητικών κριτηρίων του ελληνικού μοντερνισμού και, πιθανώς, ότι προτείνεται ως συνέχεια και επικύρωσή τους.

Την ίδια εποχή, η δημοσίευση των πρώτων τόμων της τριλογίας *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Τσίρκα αναστάτωσε τους κύκλους της Αριστεράς. Το πρώτο από τα μυθιστορήματα, με τίτλο *Η λέσχη* (1961), γράφτηκε την ίδια χρονιά με την *Κάθοδο* (1959) και έγινε αιτία της διαγραφής του Τσίρκα από το ΚΚ της Αλεξάνδρειας. Το 1962 δημοσιεύτηκε ο δεύτερος τόμος με τίτλο *Αριάνη*. Τον Ιούνιο του 1963, ο Γ. Π. Σαββίδης σχολίασε τα δύο μυθιστορήματα στον *Ταχυδρόμο* αποκαλώντας τα 'μνημείο... του Ελληνισμού που καταποντίστηκε μέσα στην δίνη της Ιστορίας' (Προκοπάκη 1980: 49), και τον Ιούλιο του 1963 ο Στάθης Δρομάζος ανέφερε πως τα δύο μυθιστορήματα δηλώνουν 'μία στροφή που πήρε η συνείδηση του λαϊκού κινήματος' (Προκοπάκη 1980: 50). Τον Αύγουστο του 1963, ο Δημήτρης Ραυτόπουλος στην εκτενή κριτική του στο περιοδικό *Επιθεώρηση Τέχνης* αναφέρεται σε μία, κατά τον ίδιο, ιστορικά υπαρκτή παραβίαση της 'επαναστατικής νομιμότητας και της λειτουργίας της κριτικής' από συμμετέχοντες στον Εμφύλιο. Καταλήγει ότι '[σ]ε μεγάλο βαθμό, αν όχι αποκλειστικά, οι αλληπάλληλες ήττες του κινήματος στη χώρα μας βαρύνουν σαν ευθύνη τους ανθρώπους αυτού του είδους και προπαντός το πνεύμα που αυτοί έθρεψαν' (Προκοπάκη 1980: 63-65). Στο κλίμα αυτής της 'στροφής στη λαϊκή συνείδηση' που αντιλαμβάνονται κάποιοι κριτικοί της Αριστεράς με αφορμή τα μυθιστορήματα του Τσίρκα ενεπλάκη και η *Κάθοδος*.

Μόλις έναν μήνα προτού δημοσιευτεί η *Κάθοδος* στο περιοδικό *Εποχές*,

ο Μανόλης Αναγνωστάκης στην κριτική του για τα *Λέσχη* και *Αριάννη* στο ίδιο περιοδικό αναφέρεται στην εμπειρία του Εμφυλίου ως 'θρύλο τυλιγμένο σε μιαν αχλύ... που συντηρείται άφθαρτος και μοναδικός στις προφορικές μαρτυρίες' και ότι 'Η αληθινή ιστορία... είναι αμφίβολο αν θα γραφτεί ποτέ όσο... οι προφορικές μαρτυρίες λιγοστεύουν' (Προκοπάκη 1980: 69). Η *Κάθοδος* του Βαλτινού φαίνεται να προτάσσεται με πρωτοβουλία του Σαββίδη σαν απάντηση στο αίτημα του Αναγνωστάκη για 'ποροφορικές μαρτυρίες' και αποτελεί μέρος του διαλόγου που διεξάγεται εκείνη την εποχή γύρω από τον σταλινισμό, τον Εμφύλιο και την αισθητική του σοσιαλιστικού ρεαλισμού.¹¹

Το αφήγημα του Βαλτινού δεν είναι, βέβαια, μια αμιγής προφορική μαρτυρία όσο κι αν προωθήθηκε ως τέτοια στις βιβλιοκρισίες κατά τη Μεταπολίτευση. Από την πρώτη του δημοσίευση το 1963 μέχρι και την πρώτη του ελληνική έκδοση σε μορφή βιβλίου, το 1978, η *Κάθοδος* ήταν ευρέως γνωστή στους κύκλους των διανοούμενων και κυκλοφορούσε, κατά πάσα πιθανότητα, σε φωτοτυπίες ή ανάτυπα του περιοδικού *Εποχές*. Μάλιστα, λέγεται ότι προσλήφθηκε θετικά από αριστερούς και συντηρητικούς¹² και, ως εκ τούτου, μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι το διέκρινε όχι τόσο μια ιστορική ακρίβεια στα ιστορικά πρόσωπα και πεπραγμένα όσο μια ισορροπημένη μεταχείριση ενός εξαιρετικά ευαίσθητου θέματος από τη σκοπιά των ηττημένων του Εμφυλίου.

Όταν κυκλοφόρησε σε μορφή βιβλίου το 1978, ο Σπύρος Τσακνιάς το χαρακτήρισε 'τέλειο έργο' που αποκαλύπτει μόνο το 'έν δέκατο του πραγματικού του όγκου' και περιέχει ένα 'άδηλο τμήμα'. Παρά τη νύξη του προς τις συνδηλώσεις του κειμένου, ο Τσακνιάς περιορίστηκε σε μια ιδεολογική ερμηνεία της *Καθόδου* ως τραγωδίας 'ενός ολόκληρου [λαϊκού] κινήματος' (Τσακνιάς 1978). Η ερμηνεία αυτή διατυπώθηκε στα συμφραζόμενα της Μεταπολίτευσης αλλά αναδιατυπώθηκε κατά κόρον σε όλα σχεδόν τα σχόλια για το κείμενο, ενώ επιβιώνει ακόμη και στις πιο πρόσφατες επιστημονικές και, κατά τα φαινόμενα, θεωρητικά ενήμερες προσεγγίσεις.¹³

Παρά τους υπαινιγμούς του Τσακνιά και τις, ίσως, καθυστερημένες παρεμβάσεις του ίδιου του Βαλτινού (Λιόντης 1984), το 'άδηλο τμήμα' της *Καθόδου* παραμένει μέχρι σήμερα εν πολλοίς αδιερεύνητο,¹⁴ ενώ ο απροβλημάτιστος χαρακτηρισμός του ύφους ως προφορικού έχει αρχίσει να υποχωρεί.¹⁵ Η *Κάθοδος* είναι μια ιστορία για εννιά αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού που πασχίζουν να επιβιώσουν στον Πάρωνα καταδιωκόμενοι από δυνάμεις του Εθνικού Στρατού κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του 1949. Οι ομάδες που τους καταδιώκουν είναι αόριστα παρούσες, ενώ οι πιο

συγκεκριμένες συμπλοκές είναι με σαφώς αρνητικά προδιαθεθειμένα μέλη του άμαχου αλλά, συνήθως, ένοπλου επαρχιακού πληθυσμού. Ο αντίπαλος που είναι εμφανής με συνέπεια στο κείμενο είναι οι συχνά προσωποποιούμενες καιρικές και γεωγραφικές συνθήκες. Η απαρτία των εννιά ανταρτών που αναφέρεται στον τίτλο παρουσιάζεται σταδιακά αλλά, τελικά, η ομάδα διαιρείται και αποδεκατίζεται μέχρι που απομένουν τα δύο κύρια πρόσωπα: ο Νικήτας, που αυτοκτονεί, και ο αφηγητής, που συλλαμβάνεται.

Η σταδιακή μετάβαση του κειμένου από την ομάδα προς το άτομο κάνει μια νύξη που, σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία του κειμένου, σηματοδοτεί εν μέρει την πορεία των εννιά ως αλληγορική πορεία του ενός (του Νάσιου). Η συνεκδοχική λειτουργία του κειμένου που παρατηρούν ορισμένοι σχολιαστές (π.χ. Ραφαηλίδης 1979) κινείται όχι αποκλειστικά από το κείμενο προς την έκβαση ενός 'ολόκληρου κινήματος', αλλά και αντίστροφα από την ομάδα προς το άτομο. Βάσει αυτής της τροπολογικής συμπεριφοράς του κειμένου, τα πρόσωπα μπορούν να θεωρηθούν όχι μόνο ως πρόσωπα που εξομοιώνονται για να συμβολίσουν το 'κίνημα', αλλά και ως πτυχές μιας ανθρώπινης υποκειμενικότητας η οποία, διανύοντας ένα αλληγορικό ταξίδι αυτογνωσίας, αποτινάσσει τις ιδιότητες που τα πρόσωπα αντιπροσωπεύουν μέσω της μεταφορικής τους εξόντωσης. Όσο και αν βρισκόμαστε μέσα στα όρια μιας πραγματολογικής αληθοφάνειας, δεν είναι συμπτωματικό ότι ο ίδιος ο αφηγητής σκοτώνει αναγκαστικά τον συμμαχητή του Κουτσό.

Τα κύρια πρόσωπα του έργου –Κουτσός, Γιωργουλέας, Μπρατίτσας και Νικήτας– διακρίνονται από συγκεκριμένες συμπεριφορές οι οποίες, αντί να αντιπροσωπεύουν μια ενιαία ιδεολογική στάση, οργανώνονται αντιθετικά. Ο Κουτσός και ο Γιωργουλέας συγκροτούν το ένα σκέλος της αντίθεσης, ενώ ο Νικήτας με τον Μπρατίτσα το άλλο. Ο Νάσιος πρόσκειται περισσότερο προς τη δεύτερη ομάδα και οι αναφορές στην ταύτισή του με τον Νικήτα είναι αρκετά συχνές ώστε η τεκμηρίωση να περιττεύει. Ο Γιωργουλέας και ο Κουτσός είναι περισσότερο επιπόλαιοι και ευέξαπτοι ενώ, ιδιαίτερα, ο Νικήτας είναι περισσότερο ο τύπος του ψύχραιμου και συγκαταβατικού ανθρωπιστή (βλ. και Χρυσομάλλη-Henrich 2002: 37). Εκείνοι που μένουν τελευταίοι είναι οι Μπρατίτσας, Νικήτας και Νάσιος. Ο ενδιάμεσος θάνατος του Γιωργουλέα είναι ενδεικτικός της γενικότερης ιδεολογίας και ηθικής ισοροπίας που αποπνέει το κείμενο.

Σε ένα από τα πρώτα επεισόδια του κειμένου (σ. 23-5),¹⁶ ο Γιωργουλέας καθυστερεί την ολοκλήρωση μιας αφηγηματικής ακολουθίας αρπάζοντας βίαια την ψάθα ενός, μάλλον άκακου, αγωγιάτη. Η συμπεριφορά του δικαιο-

λογείται λόγω της επισφαλούς θέσης της ομάδας, αλλά ο θάνατός του, αρκετές σελίδες αργότερα (σ. 44-8), βρίθκει από δραματική ειρωνεία εις βάρος του. Ο Γιωργουλέας σκοτώνεται τη στιγμή που σκύβει να πιάσει την ψάθα ενώ οπισθοχωρεί χειρονομώντας χυδαία προς τους αντιπάλους του. Η αφηγηματική ακολουθία του κειμενικού βίου του Γιωργουλέα κάνει μια νύξη προς την ηθική που προβάλλει ως αρετές την ψυχραιμία και τον ανθρωπισμό του Νικήτα. Εντούτοις, δεν γενικεύεται αναγόμενη στο επίπεδο της αδιαμφισβήτητης αρχής ή ιδεολογίας που απορρίπτει άλλες. Η ειρωνεία εις βάρος του Γιωργουλέα συγκρατείται τη στιγμή του θανάτου του μέσω των χαρακτηρισμών των αντιπάλων του ('Λύσσαξαν να τον χτυπάνε', σ. 48) ώστε να δημιουργείται μια συμπάθεια για τον θνήσκοντα. Σε πρότερα στάδια του έργου, μας έχουν δοθεί εξίσου αντιφατικές πληροφορίες για το πρόσωπό του. Περιγράφεται ως 'κτῆνος', αλλά και ως ικανός τραγουδιστής (σ. 27) και, όπως ο τρομοκρατούμενος αγωγιάτης, είναι ο ίδιος παντρεμένος (σ. 10). Σε αυτού του είδους την ισορροπία ή αντιφατικότητα των αισθητικών αποτελεσμάτων που δημιουργεί το κείμενο θα μπορούσε να παραβάλλει κανείς και άλλα παρόμοια που συνδράμουν στη διαλογικότητα και την πολυφωνία που το διακρίνει. Η γλώσσα του αφηγητή, για παράδειγμα, δεν είναι αμιγώς 'προφορική', αλλά διακρίνεται από στιγμιαίες αποκλίσεις προς ένα επίσημο ιδίωμα και εστιάζει σε λεπτομέρειες που επισύρουν την προσοχή στην αλληγορική ιδιότητα της αφήγησης και στον παλμψηστικό χαρακτήρα του κειμένου.

Οι ποικίλες αναφορές στον ανικανοποίητο ερωτισμό και στη δίψα, η συσχέτιση των ανταρτών με τη βία, το άνδρo και το άγονο, κατ' αντιπαράθεση με τη γυναικεία μορφή που παρουσιάζεται ως συναφής με το νερό, την τρυφερότητα και την παροχή τροφής, αποτελούν τρανταχτά σημεία που καθοδηγούν την ερμηνεία του κειμένου ως αλληγορίας της (ανικανοποίητης) επιθυμίας. Η ερμηνεία αυτή στηρίζεται από την εν γένει δέσμευσή τους σε ένα εννοιολογικό πεδίο από το οποίο έχουν την παρόρμηση να διαφύγουν αλλά η διαφυγή αυτή δεν τους επιτρέπεται. Πρόκειται για το πεδίο του ρητορικού τρόπου της μετωνυμίας. Μέσω μετωνυμικών γειτνιάσεων οι αντίπαροι και, ιδιαίτερα, ο Νάσιος συναρτώνται καταναγκαστικά με τις αντιλήψεις του άγονου, του άνδρo και του ανερωτικού. Η διάβαση του ορίου της μετωνυμίας ως ρητορικού τρόπου οδηγεί στη μεταφορική σύζευξη με αντιθετικές στο κείμενο έννοιες αλλά αυτή η μεταφορική σύζευξη αναστέλλεται ή αναιρείται μένοντας μια εσασει ανεκπλήρωτη υπόσχεση. Στην *Κάθοδο*, οι επιθυμίες μένουν ανικανοποίητες μέχρι τέλους. Η αίσθηση της ημιτέ-

λειας στην κατακλείδα του κειμένου μεταβιβάζει το ανεκπλήρωτο της επιθυμίας και στον αναγνώστη και αφορά αδιαμφισβήτητα σε έναν σκεπτικισμό γύρω από την αισθητική της μεταφοράς ως λογοτεχνικού τρόπου.

Ο σκεπτικισμός αυτός είναι ιδιαίτερα εμφανής σε δύο ακόμη σημεία. Το ένα αφορά στη λειτουργία της θάλασσας και το άλλο στο θέμα του ερωτισμού που λανθάνει σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης. Η πορεία προς τη θάλασσα δεν είναι μια λογική επιλογή για μια ομάδα που επιθυμεί πράγματι τη σωτηρία. Μάλιστα, ο Λυγκίτιος αποφασίζει να ακολουθήσει διαφορετική πορεία. Η θάλασσα προσωποποιείται από τον ίδιο τον αφηγητή με τρόπο που να της αποδίδονται ερωτικές συνδηλώσεις (σ. 17). Ο ίδιος ο Νικήτας αντιλαμβάνεται τη θάλασσα μεταφορικά. Αναφέρει ότι θέλει να 'πέσει' μέσα της, να τριφτ[εί] μέχρι ν' αλλάξ[ει] πετσί' (σ. 62). Η επιθυμούμενη αυτή ανάνηψη έχει αγνοηθεί πλήρως από την αριστερή κριτική κυρίως γιατί κάνει μια σαφή αναφορά σε μια επιθυμούμενη αλλαγή ιδεολογίας η οποία υπαγορεύεται από τις υπαρξιακές συνθήκες που επέβαλε η εμφύλια σύρραξη. Οι ατάκες του Νικήτα: 'Πού να πιαστείς τώρα να γυρέψεις κουράγιο από την ψυχή σου' (σ. 19) και 'Τόσο αίμα. Κι ύστερα να μην ξέρεις πού να φτάσεις' (σ. 61) απηχούν όχι τόσο την ήττα όσο την καταστροφή ενός ονείρου εξ αιτίας της βίας. Το νέο 'όνειρο' του Νικήτα είναι η άφιξη στη θάλασσα.

Σε όλη τη διάρκεια της αφήγησης, οι προσδοκίες που δημιουργούνται όσον αφορά το σημείο 'θάλασσα' είναι προσδοκίες για μια υποσχόμενη μεταφορική σύζευξη η οποία θα επιφέρει την επιθυμούμενη λύτρωση μέσα από μια εξίσου επιθυμούμενη προσωπική αλλαγή. Με την άφιξη στη θάλασσα οι προσδοκίες αυτές εξανεμίζονται. Η παραλία περιγράφεται χωρίς την παραμικρή μεταφορική νύξη και το νερό χαρακτηρίζεται απλώς 'χλιαρό' (σ. 71) ώστε να μην προσφέρει ούτε κυριολεκτική ανακούφιση από τον καύσωνα. Η επαφή του Νάσιου με τη θάλασσα ισοδυναμεί με τη στιγμή που επέρχεται η συνειδητοποίηση της τροποποιητικής λειτουργίας της γλώσσας. Η λειτουργία αυτή φέρει το ενδεχόμενο μιας ψευδογνώσης (λ.χ. η φύση απαλύνει το υπαρξιακό άλγος του ανθρώπου). Το ίδιο ισχύει και για τη γυναίκα μορφή στο κείμενο στη διάρκεια του οποίου η γυναίκα εξιδανικεύεται σχεδόν ηθογραφικά ως αντικείμενο ερωτικού πόθου, ως μητέρα, ως εργάτρια και ως τροφός. Στο τέλος του κειμένου, η βοσκοπούλα δεν προσφέρει λύτρωση στον Νάσιο. Απλώς κοινοποιεί την παρουσία του στους συγχωριανούς της οι οποίοι έρχονται να τον συλλάβουν και λειτουργεί ως αντίλογος στην εξιδανίκευση και της γυναικείας μορφής στο κείμενο. Σε αντίθεση με αυτό που συναντάει κανείς σε μοντερνιστικά κείμενα, στην *Κάθοδο* η φύση

και το ερωτικό στοιχείο δεν είναι πόρος ανακούφισης του ανθρώπου από τα πάθη του. Το ίδιο ισχύει, με λανθάνοντα τρόπο, για την τέχνη της λογοτεχνίας. Η σύλληψη του Νάσιου από τους χωριάτες, στο τέλος της αφήγησης, αφήνει την αίσθηση μιας αβεβαιότητας για το μη πολλά υποσχόμενο μέλλον του αφηγητή. Οι επιπτώσεις αυτής της ημιτέλειας ή της ανακοπής της μετωνυμικής ροπής προς τη μεταφορά είναι καθολικής σημασίας για την ερμηνεία, την ιδεολογία, την ιστοριογραφία και τη λογοτεχνική αισθητική.

Η *Κάθοδος* δεν είναι αποκλειστικά και μόνον μια αλληγορία της επιθυμίας. Θα μπορούσε κανείς να αντιστρέψει τους όρους στην υπάρχουσα κριτική ισχυριζόμενος ότι η εμφύλια σύρραξη είναι το κατάλληλο φόντο για να διατυπωθεί μια εσωτερική υπαρξιακή σύγκρουση. Το κείμενο, όμως, αντιστέκεται πεισματικά σε αυτή τη συλλογιστική η οποία μάλλον το απολιτικοποιεί. Η αλληγορική διάστασή του υφίσταται παράλληλα με την κυριολεκτική ιστορία της φυγής μιας ομάδας ανταρτών κατά τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του 1949. Οι δύο ερμηνείες, η αλληγορική και η κυριολεκτική, συνυπάρχουν χωρίς να ενοποιούνται σε μία ομοιογενή ερμηνεία. Η πλήρης αλληγοριοποίηση της ιστορίας συγκρατείται από την πραγματολογική της υφή της και η πραγματολογική αφήγηση ελέγχεται από τη ροπή του κειμένου προς την αλληγορία μιας υπαρξιακού τύπου σύγκρουσης.

Το στοιχείο αυτό είναι εξαιρετικά σημαντικό γιατί η ιστορικότητα του περιεχομένου δεν απωθείται για να κυριαρχήσει ένα ηθικό δίδαγμα που να καταλύει διά παντός τις αντιξοότητες συνδυάζοντάς τις στο αισθητικό ιδεώδες της οργανικής μορφής. Όπως η φύση και η γυναίκα, η λογοτεχνική γραφή επίσης δεν προσφέρει τη φενάκη της λύτρωσης ή μεταφορικής ενοποίησης από τη σύγκρουση ιδεών και προσώπων. Ο Νάσιος είναι ο φορέας της νέας εκείνης ιδεολογίας που επιλέγει να αντιμετωπίσει το μέλλον δεχόμενος τις αντιξοότητές του ως συνθήκη που είναι το αδιαμφισβήτητο αποτέλεσμα ενός ιστορικού συμβάντος στο οποίο ο ίδιος συμμετείχε. Η νέα μορφή ηρωισμού που αντιπροσωπεύει γνωρίζει ότι η μεταφορικοποίηση της φύσης και της γυναίκας, όπως και οποιαδήποτε μεταφορική ταύτιση, φέρει το ενδεχόμενο της εξαπάτησης ή του ψεύδους. Το κίνητρο για αυτή τη συνειδητοποίηση το παρέχει ο Νικητής ο οποίος έχει, προ πολλού, συνειδητοποιήσει ότι η ιδεολογία με την οποία ταυτίστηκε ήταν ένα όνειρο του οποίου η πραγμάτωση ανεστάλη από τις ιστορικές συνθήκες στη διαμόρφωση των οποίων συνέβαλε ως αρχηγός ομάδας. Η αυτοκτονία του δηλώνει λιγότερο ενοχή και περισσότερο μια αδυναμία να συνεχίσει χωρίς κάποιας μορφής ιδεολογική φενάκη. Το ίδιο ισχύει και για τον Μπρατίτσα ο οποίος, όταν

σκοτώνει μια χελώνα με σπασμένο καβούκι, εκτελεί μια πράξη που είναι ταυτόχρονα ηθική και ανήθικη (σσ. 66-7). Ενώ απαλλάσσει τη χελώνα από το μαρτύριο του αργού θανάτου που απηχεί την κατάσταση των εναπομείναντων ανταρτών, ταυτόχρονα εξαλείφει μια ανεπιθύμητη πτυχή του περιβάλλοντός του η οποία μεθερμηνεύεται ως μεταφορά για τη μοίρα της ομάδας (σ. 66). Η άρνησή του αναφορικά με τον δικό του θάνατο συναρτάται με την εξόντωση ενός ανεπιθύμητου 'έτερου' το οποίο μεθερμηνεύεται καταχρηστικά ως μέρος του εαυτού. Η εξόντωση αυτή ισοδυναμεί με την τροποποιητική λειτουργία της γλώσσας που, μέσα από τη δύναμη βίαιη περιθωριοποίησης στοιχείων, έχει τη δυνατότητα να φενακίζει τη συνείδηση.

Το κείμενο της *Καθόδου* αρνείται κατηγορηματικά την ιδεολογική αυτή φενάκη. Όντας διαλογικό και πολυφωνικό, είναι ταυτόχρονα και συμφιλωτικό γιατί θέτει ως προϋπόθεση της συνέχειας του βίου όχι μόνον την αφήγηση της τραυματικής εμπειρίας με όλες της τις αντιξοότητες, αλλά και την αντιμετώπιση ενός μέλλοντος απαλλαγμένου από τον δογματισμό ιδεολογιών που υποβάλλουν τον άνθρωπο σε μαρτυρικές δοκιμασίες. Αυτό εξηγεί, ίσως, γιατί προσλήφθηκε θετικά από αναγνώστες αντίθετων πολιτικών παρατάξεων μεταξύ 1963 και 1974 και, κατά την κρίση μου, αποτρέπει από την ερμηνεία της εμφύλιας σύρραξης ως σύγκρουσης αγίων και δαιμόνων. Τουλάχιστον η ειρωνική παρουσίαση των συγκρουόμενων νικητών του Εμφυλίου στο πρώτο μέρος του *Τρία ελληνικά μονόπρακτα* δηλώνει την αποστασιοποίηση του Βαλτινού από μια αγιοποίηση της λεγόμενης 'νικήτριας' παράταξης.

Η αντίσταση της *Καθόδου* στην ερμηνευτική τελεολογία και αυτό που αντιλαμβάνομαι ως ειδολογική της νοθεία, η ροπή προς την αντιφατικότητα, η αφηγηματική ημιτέλεια, η έμφαση στον ανεκπλήρωτο πόθο και στη διαδικασία περισσότερο απ' ό,τι στον προορισμό και στο αποτέλεσμα, η τάση προς μια συγκρατημένη αισιοδοξία, καθώς και η δέσμευση των ανταρτών στο εννοιολογικό πεδίο της μετωνυμίας που δηλώνει αντίσταση στη μεταφορική σαγήνη, εντάσσουν το αφήγημα του Βαλτινού στο λογοτεχνικό ρεύμα του μεταμοντερνισμού. Ο μεταμοντερνισμός αυτός του κειμένου είναι απόρροια συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και, για την ελληνική πεζογραφία, χρονολογείται τουλάχιστον στα 1959, τη χρονολογία συγγραφής της *Καθόδου*. Αν δεχτούμε ότι το κείμενο ήταν γνωστό στους προοδευτικούς κύκλους στο διάστημα που μεσολαβεί ανάμεσα στην πρώτη και δεύτερη του δημοσίευση, τότε το επίσης αλληγορικό μυθιστόρημα *Το κιβώτιο* (1974) του Άρη Αλεξάνδρου, με την ταλάντευσή του ανάμεσα στον ρεαλισμό και την άλλη-

γορία, μοιάζει σχεδόν ανεπιφύλακτα με παράγωγο της *Καθόδου*. Κατά την προσωπική μου εκτίμηση, ο ελληνικός πεζογραφικός μεταμοντερνισμός είναι γηγενής, προδικτατορικός, γέννημα συγκεκριμένων ιστορικών συνθηκών και των ιδεολογικών επιπτώσεών τους και ρηξικέλευθα πολιτικός.

2. Τα Στοιχεία για τη δεκαετία του '60, η δικτατορία των συνταγματαρχών και ο λαϊκισμός.

Τα θέματα του *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60* (εφεξής *Στοιχεία*) αναπτύσσονται στα συμφραζόμενα της μετεμφυλιακής Ελλάδας και στο διεθνές κλίμα του Ψυχρού Πολέμου. Η εικόνα που απεικονίζεται είναι ενός έθνους που ζει σε συνθήκες οικονομικής και συναισθηματικής δυστυχίας και αλληπάλληλων σύγκρουσεων μεταξύ μιας δειλά εμφανιζόμενης κλίσης προς την απελευθέρωση του ατόμου και ενός καταπιεστικού πατριαρχικού συντηρητισμού. Οι συγκρούσεις αυτές οδηγούν σε ακραίες συμπεριφορές και πράξεις ανδρών και γυναικών από διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και πολιτικές πεποιθήσεις και προβάλλονται στο φόντο των εγχώριων και παγκόσμιων κοινωνικών, πολιτικών και οικονομικών εξελίξεων οι οποίες δρουν ασφυκτικά στους πληθυσμούς. Ο Michel Grodent περιγράφει το μυθιστόρημα –με ακρίβεια, κατά την κρίση μου– ως ‘σπήλαιο στο εσωτερικό του οποίου οι αντίλαλοι δεν παύουν να διασταυρώνονται’ (Grodent 1995: 8, μετάφραση δική μου).

Παρά το ιλιγγιώδες σημασιακό αποτέλεσμα, το μυθιστόρημα ερωτοτροπεί με την ιδέα της ιστορικής μνήμης ως μέσου προσωπικού και εθνικού αυτοπροσδιορισμού. Οι περισσότεροι σχολιαστές συμφωνούν ότι, στα *Στοιχεία*, τα αποσπασματικά δεδομένα της δεκαετίας συγκροτούν ένα μωσαϊκό του οποίου το σημαινόμενο είναι μια ανοιχτή εθνική πληγή (Αγγελάτος 1993: 110). Εκείνο που εκπλήσσει στις ερμηνευτικές στρατηγικές που εφαρμόζουν οι κριτικοί είναι ότι, ενώ εντοπίζονται η ειρωνεία, η πολυφωνία, τα κενά ή η ‘ανοιχτότητα’ του κειμένου, μια ερμηνευτική βούληση προς τη σημασιακή σταθερότητα παράγει σχόλια που βρίθουν από αντιλήψεις ολοκληρωτισμού και παγίωσης των ερμηνευτικών διεργασιών που υποκινεί το κείμενο. Οι ερμηνείες αυτού του τύπου προδίδουν μια ολοφάνερη ιδεολογική στάση αναφορικά με το περιεχόμενο του μυθιστορήματος η οποία περιορίζει τη μορφική του ιδιοτυπία σε μια κατ’επίφασιν (μετα)μοντερνικότητα χωρίς σημασιακές επιπτώσεις. Ιδιαίτερα όσον αφορά τη δικτατορία του 1967, η στάση αυτή των σχολιαστών φαίνεται να είναι συνδεδεμένη με το ιδεολογικό

κλίμα που επικρατεί κατά την περίοδο που ο πασοκικός λαϊκισμός βρίσκεται στο ζενίθ του.

Οι ιστορικές αναφορές συνθέτουν τον σκελετό της πλοκής του μυθιστορήματος και παραπέμπουν στον ιστοριογραφικό λόγο μέσα από κείμενα που μιμούνται αυθεντικά ντοκουμέντα. Ο συσχετισμός αυτής της τεχνικής με τον μοντερνισμό του Dos Passos είναι ατυχής γιατί ο αμερικανός συγγραφέας ακολουθεί μια κλασική μυθιστοριογραφική μορφή που δεν προξενεί ρήγματα και δεν έχει συνθέσει μυθιστορήματα εξ ολοκλήρου από αποσπάσματα. Στα *Στοιχεία* ο παραλληλισμός των αυθεντικών κειμένων με τις επιστολές γυναικών στη ραδιοφωνική Μίνα και των υποψήφιων μεταναστών στη ΔΕΜΕ δημιουργούν τις συνθήκες για την εγκαθίδρυση μιας σχέσης αιτίας και αιτιατού μεταξύ ιστορικών συνθηκών και δυστυχίας των πολιτών. Αντί όμως να γενικεύεται αυτή η αιτιολογική σχέση, στο μυθιστόρημα σημειώνεται ένα αγεφύρωτο χάσμα μεταξύ ιδιωτικού και δημόσιου βίου. Οι προσωπικές ζωές των ανθρώπων περισσότερο παραλληλίζονται με τα ιστορικά γεγονότα και αφήνεται στον αναγνώστη να αντλήσει συμπεράσματα. Οι αιτιολογικές σχέσεις ισχύουν αλλά ταυτόχρονα υφίστανται υπό αίρεση και, συχνά, υπονομεύονται (Paivanas 2004: 140-1). Είναι επίσης σημαντικό ότι, από ιστοριογραφική άποψη, το πλαίσιο χρονικής αναφοράς του μυθιστορήματος υπερβαίνει τα όρια της δεκαετίας του τίτλου. Το δεύτερο από τα επί μέρους κείμενα αναφέρεται σε γεγονότα του 1958 και υπάρχουν αρκετές αναφορές στη Κατοχή, στον Εμφύλιο, στα γεγονότα του Πολυτεχνείου και μια χιουμοριστική αναφορά στην εισβολή της Κύπρου το 1974 (σ. 166).¹⁷ Η ασυνέπεια αυτή ανάμεσα στον χρόνο αναφοράς του περιεχομένου και του τίτλου έχει σχέση με ένα γενικότερο πρόγραμμα που σχετίζεται με την ειρωνεία.

Για παράδειγμα, η μεταχείριση της δικτατορίας των συνταγματαρχών από τον Βαλτινό είναι, απρόσμενα ίσως, παιγνιώδης και παρωδιακή, ενώ μερικές φορές αγγίζει τα όρια του σαρκαστικού χιούμορ. Η ημέρα του πραξικοπήματος υποδηλώνεται με την αναφορά σε μια εθνικιστικής πνοής θεατρική παράσταση για την επανάσταση του 1821 (σ. 308). Δύο σελίδες αργότερα, ένα δελτίο καιρού καταλήγει δυνάμει αλληγορικά με την αναφορά σε ένα λουτρό αίματος που προκάλεσε μια αγέλη λύκων σε κοπάδια προβάτων και αγελάδων (σ. 310).¹⁸ Θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς γιατί ένας συγγραφέας πολύ περισσότερο καυστικών κειμένων, όπως 'Ο γύψος' και 'Πιπεριές στη γλάστρα', υιοθετεί τόσο σκοτεινές και κεκαλυμμένες τεχνικές για να σχολιάσει τις αρχές και την πρακτική του καθεστώτος των συνταγματαρχών.

χών. Επίσης, μία από τις ελάχιστες αναφορές στη λογοκρισία συναντάται σε μια επιστολή που χρονολογείται 29.3.1961 και αφορά σε μια νεαρή διηγηματογράφο της οποίας τα χειρόγραφα σχίζουν οι ίδιοι οι γονείς της. Θα μπορούσε, επίσης, να απορήσει κανείς με τη σχεδόν ισοβαρή έμφαση του μυθιστορημάτος στις πρακτικές του δικτατορικού καθεστώτος και στη δημόσια υποστήριξή του από θεσμούς, ομάδες και μεμονωμένα άτομα.¹⁹

Βάσει αυτών και άλλων τεκμηρίων,²⁰ καθώς και ορισμένων δευτερευόντων στοιχείων,²¹ μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι στα *Στοιχεία* γίνεται μια έμμεση κριτική του πασοκικού λαϊκισμού κατά τη δεκαετία του 1980. Στο μυθιστόρημα του Βαλτινού η δικτατορία παρουσιάζεται περισσότερο ως φαρσοκωμωδία με θέμα τη βλακώδη δημόσια στηρίξή της παρά ως εθνική τραγωδία. Θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι το ίδιο ισχύει και για τον λαϊκισμό. Παρόλα αυτά, το ίδιο το μυθιστόρημα –και ανεξάρτητα από τις κοινοποιημένες απόψεις του συγγραφέα για τον λαϊκισμό– κινητοποιεί μια κριτική στην ιστοριογραφική ‘θεωρία της καθυστέρησης’ για την ελληνική ιστορία.²² Η θεωρία αυτή αναφέρει ότι, ενώ η δημοκρατία είχε μπει στον σωστό της δρόμο πριν από το 1965, τα Ιουλιανά οδήγησαν στη δικτατορία των συνταγματαρχών καθυστερώντας τη φυσιολογική εξέλιξη της μέχρι το 1974 ή, σύμφωνα με τον πασοκικό λαϊκισμό, μέχρι το 1977 ή το 1981. Με άλλα λόγια, η θεωρία της καθυστέρησης διαμορφώνει μια ιστοριογραφική πλοκή η οποία μεταχειρίζεται την περίοδο 1967-74 ως ενθεματική πλοκή ή ως παρένθεση στην εξέλιξη της νεοελληνικής ιστορίας και στην τελική επιτροπή στη συνταγματική δημοκρατία.²³

Το ότι αυτό δεν ισχύει στα *Στοιχεία* τεκμηριώνεται με σαφήνεια από τα χρονικά πλαίσια αναφοράς του κειμένου που υπερβαίνουν τα χρονικά όρια που θέτει ο τίτλος. Αυτή η περισσότερη εκτεταμένη χρονική περίοδος παρουσιάζεται ως ανώμαλη ιστορική ασυνέχεια, ως ακέφαλο και κολοβό αφήγημα που βρίθεται από πληθώρα εμπλεκόμενων προσωπικών και εθνικών πλοκών, από αντιφάσεις, σκοτεινές αιτίες και αφηγηματικές ανωμαλίες. Ο υπαινιγμός που προκύπτει είναι ότι οι προσωπικές και εθνικές ιστορίες είναι πολύ πιο περίπλοκες από οποιαδήποτε παραδοσιακή ρεαλιστική αφήγηση.²⁴ Αυτό είναι, με βεβαιότητα, ένα από τα μηνύματα της αποσπασματικής μορφής του μυθιστορημάτος και της σχεδόν ιλιγγιώδους σημείωσης που προκύπτει από τις γεινιάσεις των επί μέρους κειμένων. Πού οδηγεί, όμως, τον αναγνώστη αυτή η ουσιαστικά ιστορικής προέλευσης δυσαρέσκεια;

Το μυθιστόρημα υποδεικνύει δύο διαφορετικές πηγές που αντιστοιχούν στα δύο του επίπεδα, στο προσωπικό δηλαδή και στο δημόσιο. Πρόκειται για

τον παραδοσιακό συντηρητισμό του ελληνικού πολιτισμού και την εποχή της Κατοχής και του Εμφυλίου. Τα παραδείγματα προσώπων που υφίστανται ή ενδίδουν στις πιέσεις των πολιτισμικών μύθων και προκαταλήψεων είναι πολυάριθμα στο μυθιστόρημα,²⁵ όπως υπάρχουν και πολλά επί μέρους κείμενα στα οποία η σωματική και ψυχολογική βία σχετίζεται κατά κάποιο τρόπο με την Κατοχή και τον Εμφύλιο.²⁶ Οι προοπτικές ενός υποθετικού χωριατόπαιδου, για παράδειγμα, που καλείται να μεταναστεύσει στην πρωτεύουσα (σ. 66) είναι πολύ πιο ελκυστικές εκεί από το επαρχιακό περιβάλλον όπου κάποιος αρκάς βοσκός δαγκώνει το αυτί του συγχωριανού του (σ. 67). Η αιτία της βίαιης επίθεσης είναι η αμφιλεγόμενη εκλογική νίκη της ΕΡΕ το 1961. Το κείμενο παραπέμπει προληπτικά στην νίκη της Ένωσης Κέντρου του Γεωργίου Παπανδρέου το 1964 δημιουργώντας μια ιστορική ειρωνεία εις βάρος των διαπληκτιζόμενων χωρικών αλλά, ταυτόχρονα, επικαλείται τα γεγονότα που ακολούθησαν οδηγώντας στο πραξικόπημα του 1967. Το επί μέρους κείμενο, όμως, παραπέμπει και στον Εμφύλιο ως πηγή της συμπλοκής των χωρικών.

Η αφηγηματοποίηση αυτή ανιστορεί ότι τα προβλήματα της εσωτερικής ή εξωτερικής μετανάστευσης, οι εξάρσεις βίας και του πολιτικού συντηρητισμού έχουν τη ρίζα τους σε παλαιότερες εποχές και όχι αποκλειστικά στη δεκαετία του 1960. Παρόλα αυτά, στο μυθιστόρημα δεν υπάρχει μια σαφής αιτιολογική σχέση ανάμεσα στο ιστορικό παρελθόν και τις εκδηλώσεις βίας κατά την περίοδο του τίτλου. Τα δύο κείμενα που παρουσιάζουν μια τέτοια αιτιολογική σχέση αφορούν σε τυχαίες εκρήξεις (σσ. 20 και 366). Σε πολλά από τα επί μέρους κείμενα η βία παρουσιάζεται σαν συμπεριφορά μέσα στην οικογενειακή εστία αλλά δεν μπορεί να εξακριβωθεί αν πρόκειται για αναπαγωγή μιας υπόρρητης βίας στο δημόσιο βίο ή αν ο δημόσιος βίος την αναπαράγει. Κατ' αυτόν τον τρόπο, στο μυθιστόρημα σημειώνεται μια αντίσταση στην ιδεολογικοποίηση με απλοϊκές αιτιολογήσεις αχιοποιητικού ή δαιμονοποιητικού χαρακτήρα. Η υπόρρητη πλοκή του κειμένου ανιστορεί την επιθυμία του ατόμου να ακολουθήσει τον δρόμο της αυτογνωσίας, της ελευθερίας και της ευτυχίας και την ατέρμονα αναστολή αυτού του ταξιδιού από τις διαμεσολαβήσεις άλλων αφηγήσεων, δηλαδή μύθων και ιδεολογιών που είναι και πολιτισμικές και πολιτικές. Οι αφηγήσεις αυτές είναι οι ιδεολογικοί δυνάστες που οδηγούν τα πρόσωπα του μυθιστορήματος στη δυστυχία και στην τελικάτωση της πλοκής της προσωπικής τους ζωής.

Η καταδυνάστευση αυτή δεν παρουσιάζεται μόνον ως ελληνικό ζήτημα στα *Στοιχεία*. Υπάρχουν πάμπολλες αναφορές στο διεθνές κλίμα του Ψυχρού

Πολέμου, ενώ σε αρκετά από τα επί μέρους κείμενα αναφέρονται ιδεολογικές αντιπαραθέσεις σε διαφορετικές κοινωνικές τάξεις και άλλα μέρη του κόσμου. Έτσι το μυθιστόρημα παρουσιάζει ένα επιχείρημα όχι μόνον εναντίον της 'θεωρίας της καθυστέρησης' όσον αφορά τη δικτατορία, αλλά και της θεωρίας της ελληνικής απομόνωσης από τον υπόλοιπο κόσμο στη μεταπολεμική εποχή και αυτοπαρουσιάζεται ως περισσότερο διεθνικό κείμενο από ό,τι θα επέτρεπε μια κατ' εξοχήν ελληνοκεντρική ανάγνωση. Τα *Στοιχεία* αναγνωρίζουν και απηχούν τον κυρίαρχο ιστοριογραφικό λόγο κατά την περίοδο της Μεταπολίτευσης, αλλά ταυτόχρονα αποστασιοποιούνται από αυτόν. Το μυθιστόρημα είναι πρόκληση στον αναγνώστη να κατασκευάσει από ένα σαφώς ελλιπές αρχείο κειμένων μια ιστοριογραφικής φύσης αφήγηση η οποία, φαινομενικά, δεν καθοδηγείται από μια συγγραφική αυθεντία. Θα ήταν, όμως, σφάλμα να συμπεράνουμε την πλήρη απουσία μιας αυθεντίας που έχει κάποιον ιδεολογικό στόχο ο οποίος προσδιορίζεται επίσης ιστορικά.

Η έννοια των απαρχών, μιας υπερβατικής πηγής που έχει τη δυνατότητα να επεξηγήσει τα πάντα, αμφισβητείται στα *Στοιχεία*. Κάθε τους κείμενο μιμείται τον τύπο κάποιου κειμένου ή τον τύπο κάποιου λόγου που όχι μόνον αντιπροσωπεύει αλλά και αντιπροσωπεύεται. Η έννοια του αντικειμένου και του ειδώλου του είναι ένα από τα δευτερεύοντα θέματα του μυθιστορήματος και η δυστυχία κάποιων προσώπων αποδίδεται στη σύγκυση μεταξύ αντικειμένου και ειδώλου.²⁷ Η σύγκρουση του πολιτισμικού λόγου της σεμνοτυφίας με τον λόγο των ελευθεριάζοντων ηθών της δεκαετίας είναι συχνά η αιτία της δυστυχίας των γυναικών στο κείμενο.²⁸ Η αισθητική, επίσης, παρουσιάζεται ως μέρος της ιδεολογίας.²⁹ Επομένως, σε όλα σχεδόν τα επί μέρους κείμενα υποδηλώνεται ότι το περιεχόμενο, η μορφή και η δομή του ανθρώπινου βίου βασίζονται και εξαρτώνται από τον λόγο. 'Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά μια απελπισμένη επιστολογράφος στη Μίνα, 'Το λόγο σας θα τον δεχτώ όποιος κι αν είναι' (σ. 12). 'Όλα αυτά δείχνουν τη δυνατότητα ορισμένων λόγων (λ.χ. του πολιτικού, του πολιτισμικού και του καλλιτεχνικού) να μεταμορφώνουν τις λέξεις σε σκέψη και πράξεις βάσει της ιδεολογίας. Το ζήτημα δεν είναι μόνον ότι η ζωή μιμείται μια μυθοποιημένη πραγματικότητα αλλά και η αντικειμενοποίηση του ατόμου μέσα από την ιδεολογία και η επακόλουθη προσωποποίηση του αντικειμένου. Οι διαδικασίες αυτές είναι κατ' εξοχήν τροπολογικές και αφορούν στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι ταυτίζονται με τις ιδεολογίες. Με αυτή την έννοια τα πρόσωπα του μυθιστορήματος είναι ανθρωπόμορφες πολιτισμικές και πολιτικές ταυτότητες.

Ο Βαλτινός περιέγραψε το μυθιστόρημα ως 'φανταστικό όσο και η ίδια η πραγματικότητα' (Πολίτη 1991: 95) υπαινισσόμενος ότι η πραγματικότητα γίνεται αντιληπτή μέσα από μια γλώσσα που μυθοποιεί και αυτή η μυθοποίηση κατασκευάζει την πραγματικότητα σε τέτοιο βαθμό που δεν είμαστε σε θέση να αντιληφθούμε τη διαφορά ανάμεσα στο πραγματικό και την αφηγηματοποιημένη του μορφή.³⁰ Κάτι τέτοιο καθιστά τη διαφοροποίηση της πραγματικότητας από την αφήγησή της εξαιρετικά δύσκολη υπόθεση. Αν η προσωπική και η ιστορική μνήμη δεν μπορούν να απεξαρτηθούν από τον λόγο, φαίνεται ότι δεν είμαστε επαρκώς εξοπλισμένοι για να αποφασίσουμε αν η αφήγηση απεικονίζει την πραγματικότητα ή αντίστροφα. Το ίδιο ισχύει και για τον λόγο της ιστοριογραφίας που δεν είναι εφικτό να απεξαρτηθεί πλήρως από τις ιδεολογικές επιταγές της εποχής του. Νομίζω ότι τίθεται εύλογα το ερώτημα, ποιες μπορεί να είναι σήμερα αυτές οι ιδεολογικές επιταγές για μια αγιοποιητική ιστοριογραφία της Αριστεράς με όρους που φαίνεται, εν πολλοίς, να μιμούνται τις τακτικές και να ευδοκιμούν στο ιδεολογικό κλίμα του λαϊκισμού;

Τα *Στοιχεία* επιβάλλουν στον αναγνώστη τους τη μετωνυμική αναζήτηση των απαρχών της προσωπικής και εθνικής δυστυχίας, αλλά αυτή η έρευνα δεν καταλήγει με πεποίθηση στην κατάδειξη μιας καταφανούς πηγής από την οποία απορρέουν τα ιδιωτικά και δημόσια δεινά. Εκτός αν θεωρήσουμε ως πηγή, ακαθόριστα, την αφήγηση και την ιδεολογία. Το μυθιστόρημα είναι η αλληγορία του μη συμπερασματικού χαρακτήρα τουλάχιστον της λογοτεχνικής ερμηνείας και της ερμηνείας της ιστορίας ως πεδίου ανοιχτού που δύναται να υποστεί ποικίλες αφηγηματοποιήσεις μερικές από τις οποίες είναι πιο βλαβερές ή πιο φανακισμένες από άλλες. Η αντιπαραδοσιακή μορφή του κειμένου, επομένως, συναρτάται με τη θεματολογία του, χωρίς όμως να προκύπτει το ιδεώδες της οργανικής μορφής. Η ειρωνεία στα *Στοιχεία* είναι το αισθητικό αποτέλεσμα της αποσπασματικής παρουσίας ιστορικών και αληθοφανών στοιχείων, η φύση και οι λεπτομέρειες των οποίων δεν μας επιτρέπουν να λάβουμε ερμηνευτικές αποφάσεις που να μπορούν να θεωρηθούν αδιαμφισβήτητα σωστές ή δίκαιες. Η ειρωνεία μετατοπίζει την απόλυτη και σταθερή σημασία, αλλά αυτό δεν σημαίνει ότι θα πρέπει να πάψει κανείς να την αναζητά εν γερήγόρει όσον αφορά στα στοιχεία που δεν παύουν να την υποδαυλίζουν ή να την υπονομεύουν.

3. Ορθοκωστά: οι διαφεύγοντες ένοχοι στο δεσμοκτήριο της γλώσσας

Από το 1994, το μυθιστόρημα *Ορθοκωστά* (γρ. 1984) διχάζει τους σχολια-

στές σε δύο γενικούς τομείς: της ιδεολογίας και της λογοτεχνικότητας. Οι κριτικοί χωρίζονται σε αντιμαχόμενες παρατάξεις εκείνων που ερμηνεύσαν το έργο ως 'εξαγνισμός' των ταγματасφαιλιτών, εκείνων που διαφώνησαν επαινώντας το ως λογοτέχνημα και εκείνων που, σε συνάρτηση με ιδεολογικές ενστάσεις, προέβλεπαν αμφιβολίες και για τη λογοτεχνικότητά του. Όπως φαίνεται από την ιστοριογραφική εισαγωγή στην κριτική του Βουκελάτου (1994), οι κριτικές τουλάχιστον της πρώτης ομάδας βασίζονται στη προϋπόθεση μιας μεταπολιτευτικής ιστοριογραφικής πλοκής η επιστημονική εγκυρότητα της οποίας αποδεικνύεται ολοένα και περισσότερο επισφαλής (βλ. Καλύβας 2003γ και 2004).

Στην *Ορθοκωστά*, η εμφύλια σύρραξη παρουσιάζεται ως δαιδαλώδης υποθέση η οποία δεν απομυστικοποιείται απλώς μέσα από αναχρονιστικά επιβαλλόμενους χαρακτηρισμούς ποικίλων ταυτοτήτων και κινήτρων υπό την αιγίδα των όρων αντιμαχόμενων ιδεολογιών. Η πολυμετωπική αφήγηση επιφέρει ένα ιλιγγιώδες νοητικό αποτέλεσμα που δεν οδηγεί στη συγκρότηση μιας διανούσης εικόνας. Η υπαγωγή στη μια ή στην άλλη ιδεολογική ταυτότητα παρουσιάζεται ως προμελετημένη, παρορμητική, ιδιοτελής ή ανεξήγητη επιλογή αλλά και ως καταναγκασμός (Κλόουζ 2003: 164-5). Σύμφωνα με το μυθιστόρημα, μία από τις εαμικές (αλλά όχι μόνον –βλ. σ. 29) μεθόδους ήταν ο θεμιτός και αθέμιτος προσεταιρισμός αγωνιστών και, σε περίπτωση αποτυχίας της απόπειρας, η δημιουργία ενός διχαστικού πνεύματος που ωθούσε τους αντιρροήσεις στην αντίπαλη παρατάξη ώστε να αναπαράγονται τεχνηέντως οι αντιπαραθέσεις (βλ., π.χ., σσ. 46-7, 74, 115, 296-8). Η κατά συρροήν επάνδρωση των Ταγμάτων Ασφαλείας παρουσιάζεται ως αντίδραση στην αθέμιτη δράση των κομμουνιστών (π.χ., σσ. 23 και 105). Θα μπορούσε, ίσως, να ισχυριστεί κανείς ότι στην *Ορθοκωστά* υποβόσκει η κριτική μιας χοντροκομμένα μαρξιστικής αφήγησης την οποία οι κομμουνιστές του ΕΑΜ επιχείρησαν να επιβάλλουν στα κοινωνικά συμφραζόμενα της εποχής αγνοώντας άλλα στοιχεία της κοινωνικής δυναμικής. Η ερμηνεία αυτή της ιστορικής και κοινωνικής εξέλιξης απέβλεπε στη δημιουργία των συνθηκών μιας κατά προσέγγισιν 'τάξικης' αντιπαράθεσης, συνθηκών οι οποίες δεν είναι σίγουρο αν προϋπήρχαν (Σβορώνος 1982: 27-9). Στην *Ορθοκωστά* σημειώνεται μια συστηματική αντίσταση στις απροβλημάτιστες κατηγοριοποιήσεις ατόμων στη μία ή στην άλλη παρατάξη της σύρραξης.

Σχεδόν σε κάθε σελίδα του μυθιστορήματος συναντάει κανείς κάποια μορφή κριτικής για την εξομύωση μιας ποικιλίας θέσεων και απόψεων, για τη σύμπτωση ενός ποικίλου συνόλου στη μονοφωνία του μέρους της εκάστοτε

παράταξης. Όσο ύποπτο ή αναξιόπιστο και να θεωρήσουμε τον λόγο της προσωπικής μαρτυρίας, τα αντίποινα ή ο εκφοβισμός για τη συμπεριφορά κάποιου μέσα από την τιμωρία μελών της οικογένειάς του (σ. 17 *et passim*), η παρερμηνεία του δρεπανηφόρου χαιρετισμού θεριστών ως ιδεολογικά συμβολικής χειρονομίας (σ. 264), το λάθος μιας έφηβης που φέρει το ενδεχόμενο να ερμηνευθεί ανενδοίαστα ως πρόθεση (σσ. 46-7) και η συμμετοχή σε θεατρική παράσταση της 'Γκόλφως' με ακροατήριο αντάρτες να εκλαμβάνεται ως επιλήψιμη πράξη (σ. 93) είναι ενδεικτικά στοιχεία αυτής της κριτικής. Επομένως, το ζήτημα μιας εσχατολογικής ή δογματικής ερμηνείας θίγεται ρητά και κριτικά στο κείμενο.

Εκτός αυτού, στο μυθιστόρημα υπάρχουν διαφοροποιήσεις μεταξύ 'έξαιλων' και ιδεολόγων (αριστερών και δεξιών), τυχοδιωκτών και ανθρωπιστών, ανεξέλεγκτων και εγκρατών. Πολλές φορές τα πρόσωπα γλιτώνουν τον θάνατο χάρη προσωπικών συμπαθειών (σσ. 15, 46, 21, 93, 122) και, εκτός από τις αναφορές σε ιδεολόγους αριστερούς που αρνήθηκαν να συμβιβαστούν με το πρόγραμμα βίας του ΕΑΜ (π.χ. 177- 9, 230, 260 κ.ε.), οι αντάρτες δεν παρουσιάζονται συλλήβδην ως Αγαρηνοί. Ίσως με τις μυθοποιητικές διαδικασίες που επιβάλλουν οι χρονικές αποστάσεις ή με βάση κάποιες σημαντικές επιφυλάξεις, κάποτε οι αφηγητές αναφέρονται σε αυτούς με συμπάθεια ως 'παιδιά' (π.χ., σ. 277) και άλλοτε σημειώνεται και μια τάση άφεσης αμαρτιών του τύπου 'Δεν φταίγαν αυτοί. Φταίγαν άλλοι πιο πάνω' (σ. 228). Υπάρχουν επίσης αναφορές στη, χωρίς τη συναίνεσή τους, εγγραφή ατόμων στην οργάνωση του ΕΑΜ (π.χ. σσ. 53 και 65) και υποψίες για τον εξαναγκασμό ατόμων που υπηρέτησαν πιστά το εαμικό κίνημα (π.χ. Τσίγκρης, σ. 45., και Κονταλώνης, σ. 124). Άφθονα επίσης είναι τα παραδείγματα προσώπων που υφίστανται τη σωματική, ψυχολογική και γλωσσική βία αμφοτέρων των παρατάξεων (βλ. π.χ. σσ. 51- 2, 90-3, 115-9, 303), ενώ συχνές είναι και οι αναφορές στην αθέμιτη βία των ταγματасφαιλιστών και, λιγότερο, των Γερμανών (π.χ. σσ. 53, 67, 68, 69, 126, 217, 219). Ορισμένες από τις μεγαλύτερες αγριότητες τις πράττουν, τις εκστομίζουν ή αποδίδονται σε 'ταγματасφαιλίτες' (π.χ. σσ. 53-4 και 62, 63, 93, 184, 277, 284- 6), ενώ αναφέρονται συγκρούσεις μεταξύ ομάδων ταγματасφαιλιστών από διαφορετικούς νομούς (σ. 204) και λεηλασίες εξίσου από εαμίτες και ταγματасφαιλίτες. Βάσει αυτών των στοιχείων, εκπλήσσει το γεγονός ότι το βιβλίο ερμηνεύτηκε ως απόπειρα εξαγνισμού των Ταγμάτων Ασφαλείας. Η 'ταγματасφαιλική' βία φαίνεται να αιτιολογείται ως αποτέλεσμα της 'κομμουνιστικής', αλλά αυτό δεν δικαιολογεί την πρώτη δαιμονοποιώντας αποκλειστικά τη δεύτερη.

Όσον αφορά στη λογοτεχνικότητα του μυθιστορήματος, η κριτική που διατυπώνεται είναι ότι η εμπειρία ή ο λόγος της μαρτυρίας δεν μετουσιώνεται υπερβατικά σε τέχνη μέσα από μια 'αισθητική μορφή' (Καγκελάρη 1994:53 και Καραλή 1994), δηλαδή δεν μεταφορικοποιείται. Έχουν ήδη διατυπωθεί πειστικοί αντίλογοι για τη θέση αυτή από τους Calotychos (2000), Πολίτη (1997: 233-4), Χαραλαμπίδου (1997) και Ραυτόπουλος (1994) τους οποίους θα επιχειρήσω να επεκτείνω εν συντομία.

Η *Κάθοδος* επιχειρούσε μια συμφιλίωση των αντιμαχόμενων παρατάξεων μέσω μιας υπαρξιακής αλληγορίας που σχοινοβατεί ανάμεσα στην πρωτεύουσα και στη δευτερεύουσα σημασία της. Ο συγκρατημένος λυρισμός που διακρίνει το ύφος της *Καθόδου*, ιδιαίτερα στις παρεκκλίσεις του αφηγητή προς τις περιγραφές της φύσης, αν και καλλιτεχνικά αναγκαίος, τελικά αποδεικνύεται φενακισμένος. Στο προλογικό σημείωμα της *Ορθοκωστιάς*, οι λυρικές περιγραφές του Ψευδούς Ισαακίου βρίσκονται σε ριζική αντίθεση με τη, σε γενικές γραμμές, πραγματολογική τραχύτητα του κυρίως κειμένου. Το επιλογικό σημείωμα τις χαρακτηρίζει ως 'ποιητικές διαφυγές', δηλώνοντας κατηγορηματικά μια ρήξη με τον σχετικό λυρισμό. Ο λυρισμός συνδέεται με τη μεταφορά και το επίθετο, αλλά στην *Ορθοκωστή* η αντίσταση σε αυτά τα στοιχεία του λυρισμού είναι ρητή και κατηγορηματική. Η ρήξη με τον λυρισμό αφορά σε μια γενικής φύσης διαφοροποίηση και από την προγενέστερη μεταχείριση του θέματος του Εμφυλίου στη λογοτεχνία (συμπεριλαμβανομένης και της *Καθόδου*) και από τη μανιχαϊστική ιδεολογικοποίησή του, αλλά και από τη μελαγχολικότητα του λυρισμού στην αισθητική του μοντερνισμού (Kolocotroni/Taxidou 1997: 19).

Από το πρώτο κιόλας κεφάλαιο της *Ορθοκωστιάς* (βλ. π.χ. σσ. 12, 128, 137, 139, 160, 172, 224), συναντώνται κάποιες αφηγήσεις που συμπεριλαμβάνουν λυρικές περιγραφές, αφαιρέσεις, αλληγοριοποιήσεις ή χιούμορ. Μάλιστα, σε ορισμένα σημεία, οι αφηγήσεις απηχούν τη θεματολογία της *Καθόδου* (σσ. 27 και 49) υποψιάζοντας τον αναγνώστη για την κατεργασία ή τη μυθοποιητική ιδιότητα του λόγου των αφηγητών. Ταυτόχρονα, η 'μυθοποίηση' αυτή διατυπώνεται με τρόπο και σε συμφραζόμενα που την 'απολυρισκοποιούν' (π.χ. σσ. 22, 95, 137, 139, 161, 163) και συγκρατείται, σε τέτοιο βαθμό, ώστε να δημιουργείται η εντύπωση ότι η γλώσσα του κειμένου λειτουργεί μόνον αναφορικά, χωρίς την ποιητική της ιδιότητα. Η εντύπωση ενισχύεται από την πληθώρα κυρίων ονομάτων που συναντώνται στην *Ορθοκωστή* συμπεριλαμβανομένου και του τίτλου. Το κύριο όνομα είναι το κατ' εξοχήν αναφορικό σημείο που ονομάζει για να καταδείξει αναφορικά υποκείμενα και τόπους.

Συνχά, όμως, η πληθώρα των ονομάτων και οι συνωνυμίες δημιουργούν σύγχυση ενώ, όπως παρατήρησα και για τα πρόσωπα στα *Στοιχεία*, μέσα από την καταναγκαστική ιδεολογικοποίηση των προσώπων προκύπτει μια αντικειμενοποίηση ή αποπροσωποποίησή τους. Αυτή διατυπώνεται με σαφήνεια και στην προμετωπίδα του βιβλίου (Πολίτη 1997: 236-7) και, μεταξύ άλλων, στη λειλασία προικών και στον εμπρησμό σπιτιών ως μεταφορών του ανθρωπίνου σώματος.

Παρόλα αυτά, στο μυθιστόρημα του Βαλτινού σημειώνεται μια εντατική προσπάθεια να αντιστραφεί αυτή η αντικειμενοποίηση και να αποκατασταθεί η ιδιαιδιότητα και η ανθρωπόμορφη ιδιότητα των τύπων που το κατοικούν, κυρίως μέσα από τον λόγο ως κατ' ἐξοχήν ανθρωποποιητικής πράξης. Επιχειρείται, δηλαδή, μια μετατροπή του ονοματεπωνύμου σε επιθετικό προσδιορισμό, αλλά αυτή η επιχείρηση αναστέλλεται συνεχώς από την πραγματολογική τραχύτητα μιας γλώσσας που, όντας, ως έναν βαθμό, κοινή και μνημονεύοντας μια συλλογικά υφιστάμενη σωματική και ψυχολογική βία, αντικειμενοποιεί. Κάτι ανάλογο ισχύει και για το τοπωνύμιο. Η περί τη μονή της Ορθοκωστιάς περιοχή, για παράδειγμα, δεν είναι 'πάντερπνος και αειθαλής' και δεν προξενεί 'μεγάλην ευφροσύνην και αναψυχήν' (σ. 10) εφόσον συναρτάται με τη βία. Παρά την άρνηση του αφηγητή, στο επιλογικό σημείωμα, να φενακιστεί όπως ο Ισαάκιος, στο μυθιστόρημα λανθάνει η ροπή προς μια αρνητική μυθοποίηση του τόπου (π.χ. σ. 160) που ανιστορεί πυκνά αλλά νηφάλια την αντιξοότητα του παραλογισμού χωρίς να την καταλύει, γιατί εισάγει ένα χωροχρονικό διάστημα ανάμεσα στη γλώσσα και το συμβάν που ανιστορεί. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και στην *Κάθοδο*, όπου το πελοποννησιακό τοπίο θυμίζει κόλαση. Όμως, στη επιλογική πρόταση 'η σημασία της προσωνομίας Ορθοκωστιά λανθάνει' (σ. 337), υποδηλώνεται ότι το τοπωνύμιο δεν έχει διά παντός σημασιοδοτηθεί με βάση τις αγκυριότητες της πρόσφατης ιστορίας. Αντίθετα, μπορεί να ανασημασιοδοτηθεί στο μέλλον, όπως και στο απώτερο παρελθόν από τον Ισαάκιο, με τη διαφορά ότι, τη συγκεκριμένη ιστορική στιγμή της αφήγησης, κάτι τέτοιο δεν είναι εφικτό. Το σημαίνον, επομένως, δεν είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με το σημαϊνόμενό του. Στην *Ορθοκωστιά* το υλικό της προσωπικής, ιστορικής και αναγνωστικής μνήμης δεν είναι το ίδιο το γεγονός αλλά ο λόγος γύρω από το γεγονός. Αυτός ο λόγος μοιάζει να είναι το γεγονός, όπως αυτό υφίσταται ως μνήμη των ιστορικών πεπραγμένων στο παρόν της αφήγησης/ανάγνωσης, αλλά δεν παύει να έχει κανείς την αίσθηση ότι ο λόγος αυτός ανιστορεί τα ιστορικά πεπραγμένα

όσο και τα ανασυγκροτεί, ότι παραπέμπει σε πεπραγμένα όσο και τα μυθοποιεί με βάση κάποιες ηθικές ή παραδοσιακές αρχές.

Η αξιολογία αυτού του λόγου είναι ένα από τα λανθάνοντα θέματα του μυθιστορητή (Χαραλαμπίδου 1997: 265). Προκύπτει, τουλάχιστον θεωρητικά, από την ιδιότητα που χαρακτηρίζει τον λόγο της προσωπικής μαρτυρίας, την αυτοπροσωπογραφική, αυτοαθωωτική και απολογητική της ιδιότητα και από μια καλή τη πίστει συμφωνία μεταξύ αφηγητή και 'ωτακουστή', όσον αφορά την αλήθεια του περιεχομένου της (Νικολοπούλου 2002: 95, σημ. 6). Υποδεικνύεται, επίσης, τουλάχιστον στα σημεία όπου οι αφηγητές διακρίνονται ή παροτρύνονται προς μια αυτολογοκρισία (σσ. 113 και 307), στα σημεία όπου γίνεται νύξη στο αναξιόπιστο μνημονικό του αφηγητή (π.χ. σσ. 105-7) και στην πολυμέτρη κάλυψη συγκεκριμένων επεισοδίων. Για παράδειγμα, σε κάθε επί μέρους κεφάλαιο που αναφέρεται η ανεκδίκαστη εκτέλεση του ελασίου Τσίγκρη από τον Μιχάλη Γαλαξύδη, επαναλαμβάνονται στοιχεία και προστίθενται λεπτομέρειες που συμπληρώνουν την εικόνα, χωρίς όμως να υπάρχει η βεβαιότητα ότι την ολοκληρώνουν. Το ίδιο ισχύει και για την ιστορία του Χρήστου Χαλούλου, που λέγεται ότι σκοτώθηκε στα Δεκεμβριανά εξ αιτίας του υποτονισμού της εγρήγορσής του στον οποίο οδήγησε ο έρωτάς του για μια γυναίκα. Το αποτέλεσμα είναι οι ιστορίες αυτές να μοιάζουν με μύθους στην προφορική παράδοση μιας επαρχιακής κοινότητας (βλ. και Καλύβας 2004). Σε άλλες αφηγήσεις, οι εικόνες τουλάχιστον του αριστερού Νικόλα Παυλάκου παρουσιάζονται αντιφατικές (σσ. 243 και 246). Εν ολίγοις, μέσω της μετααφηγηματικής ιδιότητας των αφηγήσεων στο μυθιστόρημα τίθεται το ζήτημα της αναφορικότητας της γλώσσας ή της διαφοράς μεταξύ του ονομάζειν και του είναι. 'Όπως χαρακτηριστικά το θέτει ένας από τους αφηγητές, 'σε λένε προδότη είσαι προδότης' (σ. 109). Στην *Ορθοκωστά*, αυτού του τύπου οι εξισώσεις υποδανύζονται με αποτέλεσμα να ολισθαίνει μια κατηγορηματική ταύτιση του είναι των προσώπων με την ετικέτα της οποιασδήποτε ιδεολογικής ταυτότητας. Εκείνο που γνωρίζουμε είναι ότι ομάδες ανθρώπων επέλεξαν τη βία αντί να καταφύγουν σε άλλους θεσμούς (Τσουκαλάς 2002: 278-82), όπως η διαπραγμάτευση ή η διά λόγου χειραγώγηση.

Στην *Ορθοκωστά* η μυθιστορηματική αλήθεια των πεπραγμένων προκύπτει από την τομή διαφορετικών αφηγήσεων που, με διαφορετικό τρόπο η κάθε μία, συμβάλλει στη δημιουργία μιας πληρέστερης επιμέρους εικόνας προσώπων και πεπραγμένων, ενώ ταυτόχρονα διευρύνει μια γενικότερη διαθλασμένη εικόνα. Η τροπολογική αυτή κίνηση του κειμένου είναι οπωσδή-

ποτε συνεκδοχική, αλλά δεν είναι διόλου βέβαιο ότι η συνεκδοχή ολοκληρώνει την τροχιά της για να αποσαφηνιστεί διά παντός η εικόνα. Εκείνο που αναστέλει την ολοκλήρωση της συνεκδοχής είναι ο υπόρρητος προβληματισμός για την αξιοπιστία του λόγου και της μνήμης και η υποψία ότι αυτά δεν είναι ανεπηρέαστα, τουλάχιστον από τοπικούς μύθους συμπεριλαμβανομένων και των σχετικών με τον Εμφύλιο. Οι τοπικές αυτές αφηγήσεις διευρύνονται με αναφορές σε προγενέστερες περιόδους και πολιτισμικές συμπεριφορές. Υπάρχουν τουλάχιστον δύο αλληγορικά κείμενα στα οποία υποδηλώνεται ότι, εκτός από τη βία, υπήρχαν εναλλακτικές δυνατότητες για να λυθούν οι διαφορές μέσα από κοινωνικούς θεσμούς (βλ. σσ. 86, 99-101 και Ραυτόπουλος 1994: 33), με την υπόνοια ότι η βία της πειθούς είναι αποτελεσματικότερη της σωματικής βίας και λιγότερο επιβλαβής. Σε άλλο, επίσης αλληγορικό, κεφάλαιο, η λύση των κληρονομικών διαφορών μεταξύ δύο αδερφών αναστέλεται από πεισματικές αρνήσεις για συμβιβασμούς (σσ. 256-9). Ο ραβδοσκοπός αφηγητής, στο τελευταίο κεφάλαιο, υπαινίσσεται ότι αυτού του είδους οι νοοτροπίες δηλητηριάζουν και το παρόν (σ. 336). Οι αφηγήσεις αυτές αποτελούν αλληγορίες βάσει των οποίων δρουν ή θα μπορούσαν να έχουν δράσει οι τύποι του μυθιστορήματος. Στην ανακατασκευή της μεγάλης εικόνας, επομένως, ο αναγνώστης βρίσκεται αντιμέτωπος με την πολυμέτρητη αφήγηση συγκεκριμένων μικροπλοκών που ανιστορούν ένα δίλημμα ή μια απορία που αναστέλλει την εκδίκαση του εμφυλιοπολεμικού ζητήματος και μία εκ των υστέρων απονομή δικαιοσύνης (Λιάκος 1999: 24-5). Το φάσμα ενός προϋπάρχοντος λόγου φαίνεται να υπαγορεύει τις συμπεριφορές αλλά η απορία παραμένει: αν τα κίνητρα των παρατάξεων και μεμονωμένων απόμων ήταν ευσεβή, γιατί δεν επελέγησαν εναλλακτικές διαδικασίες που υπήρχαν ήδη ως προϋπάρχων λόγος στην τοπική παράδοση;

Οι λεπτομέρειες αυτές δημιουργούν υποψίες οι οποίες συγκρατούν τη συνεκδοχική αναγωγή στη βεβαιότητα της άποψης για πρόσωπα και πράγματα ή τα κίνητρα πίσω από τις πράξεις των προσώπων. Η βία δεν είναι διόλου εύγλωττη και δεν μπορεί να οικειοποιηθεί τη μεταφορά ή τον λυρισμό ως ηγεμονικούς τρόπους ώστε να μεταπλαστεί η έννοια της βίας διά της 'αισθητικής μορφής'. Η *Ορθοκωστά* δεν φενακίζει τη συνείδηση του αναγνώστη με μια τέτοιου είδους μετάπλαση, αλλά του επισύρει την προσοχή σε αυτή τη δυνάμει ιδιότητα του λόγου της, δίνοντας ίσως 'μια ελληνική πτυχή της καταρράκωσης του μεταφυσικού ορθολογισμού' (Ραυτόπουλος 1994: 34). Ταυτόχρονα, όμως, υπάρχει η υποψία ότι η εμφύλια σύρραξη έχει αρχίσει να μυθοποιείται, αποφορτισμένη από συναισθηματισμούς στον λόγο των πε-

ρισσότερων αφηγητών του μυθιστορήματος. Αυτό σημαίνει ότι ο χρόνος που μεσολαβεί ανάμεσα στα γεγονότα και στην αφήγησή τους είναι σημαντικός παράγοντας. Αν ο αφηγητής του επιλογικού σημειώματος δεν είναι σε θέση να αντιληφθεί τη θέση του λυρισμού του Ψευδούς Ισαακίου σε μια έστω πλασματική περιγραφή της Ορθοκωστιάς, είναι ο ίδιος δέσμιος τραυμάτων που επέφεραν οι ιστορικές συγκυρίες. Επομένως, η ιστορικότητα της ερμηνείας και της αισθητικής αξιολόγησης είναι η ίδια θεματοποιημένη, τουλάχιστον στα σημειώματα του προλόγου και επιλόγου.

Η 'παλαιότητα' της αριστερής πρότασης για την ιστοριογραφία του Εμφυλίου προκύπτει έμμεσα στο κείμενο, συναρτώμενη με μια εξίσου έμμεση αλλά ιστορικά προσδιοριζόμενη επιταγή της ανανέωσης της. Σε αντίθεση με το μυθιστόρημα, η σύγχρονη αριστερή ιστοριογραφία μοιάζει με μορφή ρεαλιστικής λογοτεχνίας η οποία παραμένει αναχρονιστικά δέσμια μιας μελαγχολικής αισθητικής του ελληνικού μοντερνισμού που αντιμετωπίσε την ιστορία ως εθνική τραγωδία. Η ίδια κριτική ασκείται έμμεσα και στο ιδεολόγημα του εθνισμού στο δεύτερο *Συναξάρι Αντρέα Κορδοπάτη* (2000). Στην *Ορθοκωστή*, όπως και στην *Κάθοδο*, η τραγική αίσθηση αμφισβητείται ή συγκρατείται. Μέσα από τη διαλογική ή πολυφωνική αφήγηση των γεγονότων μιας μικροϊστορίας, και τα δύο κείμενα φαίνεται να επικαλούνται μια εισέτι άγνωστη ιστοριογραφία η οποία, αντί να 'ορθοφρονεί' προεξοφλώντας την εμφύλια σύρραξη ως διαμάχη μεταξύ αγίων και δαιμόνων, θα συγκρατεί την αναφορικότητα της γλώσσας και τη μεταφορική ή συνεκδοχική αναγωγή στη μανιχαϊκή ιδεολογικοποίηση. Ο λόγος της νέας ιστοριογραφίας θα βρίσκεται σε μια κατάσταση ενσυνείδητης εκκρεμότητας, έτοιμος να ενσωματώσει –αντί να αποσιωπήσει (Πολίτη 1997: 244)– νέες αφηγήσεις, χωρίς υποχρεωτικά να τις απομειώσει στη μεγάλη αφήγηση μιας εθνικής τραγωδίας. Κατά την κρίση μου, η κατάσταση αυτή αναστολής της ανεπιφύλακτης επιστημονικής ή ερμηνευτικής εσχολογίας είναι ζήτημα μιας κατ' εξοχήν λογοτεχνικής αισθητικής και ένα από τα κρίσιμα γνωρίσματα του μεταμοντερνισμού.

Σημειώσεις

1. Βλ. και Ραφαηλίδης 1979: 69, Σβορώνος (1982: 24), και Τσουνκαλής (1984: 561).
2. Π.χ. Μαργαρίτης (2002β:333-4), Καλύβας (2003β), Ελεφάντης (2002α), Κρεμμυδάς (2002α και 2002β), Εξερχτόγλου (2002), Γαζή (2003α), Θεοτοκάς (2003), Λιάκος (1998 και 2003), και Μποχώτης (2003).
3. Π.χ. Τεράζακης (1988: 84), Ελεφάντης (1989: 37), Τσουνκαλής (1996: 63-5), Τσινόρεμα

(1996: 42κ.ε.), Θεοτοκάς (2002: 24, σημ. 3), Θεοτοκάς (2003: 25), Ντάτση (2003: 46), Μποχώτης (2003: 33) και Παπαμιχαήλ (2003).

4. Για τον 'μεταμοντερνισμό', βλ. ενδεικτικά Hutcheon (1988 και 1989), Γαζή (2003α, σημ. 7, 8, 10 και 14) και Tziouvas 1997: 217-66. Για την ιστοριογραφία της Αριστεράς, βλ. Μαυρογορδάτος 1999 και Καλύβας 2003γ.

5. Σύμφωνα με τη Χαραλαμπίδου, για παράδειγμα, η 'σοβαρότητα' με την οποία αντιμετωπίζει ο Βαλτινός τον λόγο στην *Ορθοκωστά* δεν συμβιβάζεται με την παρωδία και τα 'αθώα μεταμοντερνιστικά παιχνίδια' (Χαραλαμπίδου 1997: 272).

6. Γαζή (2002, 2003α και 2003β) και Κιντή (2003).

7. 'Έτσι συγχωνεύονται [στον λαϊκισμό] στοιχεία της μαρξιστικής ιδεολογίας, της αστικής, στοιχεία φολκλорικά, μια απλουστευμένη αντίληψη της ιστορίας, επίμονες ιδέες ή ιδεοληψίες' (Ελεφάντης/Καβουριάρης 1977: 25).

8. Ελεφάντης 1981, 1987, 1988α, 1988β και 1989.

9. Βλ. και Τσουνκαλάς (2002: 282)

10. Π.χ., στην ιστορία του Μαργαρίτη, οι βιαιοπραγίες στο στρατόπεδο του Μπούλκες (Κουτσοκύκαλης 1998) δεν συζητούνται επαρκώς. Η υπόθεση περιγράφεται γενικά ως 'σκοτεινή σελίδα στην ιστορία της ελληνικής Αριστεράς' και δραματοποιείται αφαιρετικά περιγραφόμενη ως 'μία ακόμη θλιβερή ιστορία προσφυγιάς και ξεριζώματος' (Μαργαρίτης 2001Β: 592-3).

11. Δεκαπέντε χρόνια αργότερα, οι προβληματισμοί της Αριστεράς φαίνεται να περιοstrέφονται γύρω από το ίδιο ζήτημα. (βλ. Ελεφάντης 1978: 25 και 1979α: 31 και πβλ. Ελεφάντης 2002α: 14-7. Βλ. και Κοτζιά 2002.)

12. Ο καθηγητής Peter Mackridge αναφέρει, σε ηλεκτρονική του επιστολή στον υποφαινόμενο, ότι διάβασε ο ίδιος το κείμενο περί τα τέλη της δεκαετίας του 1960. Αναφέρει, επίσης, ότι τότε είχε ακούσει πολλούς, και αριστερούς και συντηρητικούς (μεταξύ τους και ο Παντελής Πρεβελάκης), να επαινούν το έργο. (Βλ. και Δασκαλόπουλος 1984).

13. Χρυσομάλλη-Henrich (2002: 38), Χαραλαμπίδου (1999: 229), Charalambidou (1992: 236), και Νικολοπούλου (2002: 101).

14. Βλ. το επικείμενο Paivanas (2005)

15. Beaton (1996: 305), Χαραλαμπίδου (1999: 228), Χρυσομάλλη-Henrich (2002: 40) και Νικολοπούλου (2002: 98-9 και σημ. 19). Πβλ. Ελεφάντης 2002β: 25.

16. Οι παραπομπές αναφέρονται στην έκδοση της 'Αγρ (1985).

17. Οι παραπομπές αναφέρονται στην έκδοση της 'Αγρ (1989).

18. Βλ. και σσ. 370-1 και 379.

19. Βλ. σσ. 359 και 360, 314 και 375, 335 και 366 και τη σαρκαστικά διατεταγμένη ακολουθία δημόσιων αιτήσεων για τιμωρία των Αλέκου Παναγούλη και Σάκη Καράγιωργα από επαγγελματικούς ομίλους (σσ. 349, 374 και 379).

20. Βλ. σ. 218 και την κεκαλυμμένη αναφορά στη σχέση του Α. Παπανδρέου με τον ΑΣΠΙΔΑ.

21. Λιόντης (1984), Ραπτόπουλος (1985) Σχινά (1989) και Βαλτινός (2003: 79).

22. Βλ. Ελεφάντης (1981: 14), Τσουνκαλάς (1981: 178-9), Ελεφάντης (1988: 15), και Μαργαρίτης (2001: 25-9).

23. Ο Ελεφάντης περιγράφει την περίοδο 1981-9 ως συνέχεια της ελληνικής τραγωδίας που άρχισε με τη δικτατορία και ως συνέχεια της παρέκκλισης της χώρας από τον δρόμο της

δημοκρατίας από την εποχή του εξίσου τραγικού τέλους του Εμφυλίου (1989: 35-6). Βλ. και Raïvanas 2004: 142-5.

24. Ο ίδιος ο συγγραφέας έχει διατυπώσει την άποψη ότι τα 'ιστορικά πεπραγμένα της δεκαετίας είναι αναθεωρητέα' (Χατζηβασιλείου 1989: 6).

25. Βλ. σσ. 13, 40-1, 64, 77, 92, 163, 169-70, 176-7, 209, 222, 232, 239, 249, 253, 274-5, 319-21, 355-7, και τις αγγελίες στις σσ. 30, 81, 87, 260, και 376.

26. Βλ. πχ. σσ. 20, 25-27, 76, 103, 175, 198, 204β, 221b, 231, 257, 333a, 343-5 και 359-60.

27. Βλ. σσ. 42-3, 82-4, 219, 283 και Παϊβανάς (2002: 84-6).

28. Βλ. σσ. 31-4, 49-50, 53-9, 62, 143-5, 182-4, 194α, 201-3, 214-6, 237, 254, 263, 270-3, 289-91, 292α, 301, 311-3, 354, 377-8 και 387.

29. Π.χ. σσ. 69, 85, 180β και 187.

30. Βλ. τον ορισμό: 'Ο λαϊκισμός... [ε]ίναι η εικόνα που κάποιοι εξ' απ' αυτόν [το λαό] του δίνουν για να δει τον εαυτό του.. Μέσα στον λαϊκισμό ο λαός πρέπει να λησμονήσει τον εαυτό του και να μοιάσει με το παραφθαρμένο είδωλό του. Να το μμηθεί.' (Ελεφάντης 1989: 36). Αν αντικαταστήσουμε τον όρο 'λαϊκισμός' με τον όρο 'ιστοριογραφία της Αριστεράς' ίσως προκύπτει ένα παρόμοιο ιδεολόγημα στη θεωρία της αριστερής ιστοριογραφίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αγγελάτος, Δημήτρης (1993). *Λογόδειπνον. Παραθεματικές πρακτικές στο μυθιστόρημα*, Αθήνα: Σμίλη, σσ. 90-115.

Αποστολίδου, Βενετία (1997). 'Λαϊκή μνήμη και δομή της αίσθησης στην πεζογραφία για τον εμφύλιο: Από την *Καγκελόπορτα* στην *Καταπάτηση*', στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*, Επιστημονικό συμπόσιο (7-8 Απριλίου 1995), Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 113-27.

Αποστολίδου, Βενετία (2003). *Λογοτεχνία και ιστορία στη μεταπολεμική αριστερά. Η παρέμβαση του Δημήτρη Χατζή 1947-1981*, Αθήνα: Πόλις.

Βαγενάς, Νάσος, Πιερής, Μιχάλης, Τάκης Καγιαλής (1997). *Μοντερνισμός και Ελληνικότητα*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

Βαγενάς, Νάσος (2002). *Μεταμοντερνισμός και λογοτεχνία*, Αθήνα: Πόλις.

Βαλτινός, Θανάσης (1985). *Η κάθοδος των εννιά*, Αθήνα: Άγρρα.

Βαλτινός, Θανάσης (1989). *Στοιχεία για τη δεκαετία του '60*, Αθήνα: Άγρρα.

Βαλτινός, Θανάσης (1992). *Θα βρείτε τα οστά μου υπό βροχήν*, Αθήνα: Άγρρα.

Βαλτινός, Θανάσης (1994). *Ορθοκωστά*, Αθήνα: Άγρρα.

Βαλτινός, Θανάσης (2003). 'Ένα κείμενο'. *Μανδραγόρας* 30 (Σεπτέμβριος), σ. 79.

Beaton, Roderick (1996). *Εισαγωγή στη νεότερη ελληνική λογοτεχνία. Ποίηση*

- και Πεζογραφία, 1821-1992 (μτφρ. Ευαγγελία Ζούργου - Μαριάννα Σπανάκη). Αθήνα: Νεφέλη.
- Βουκελάτος, Κώστας (1994). 'Η Ορθοκωστά του Θανάση Βαλτινού και το ιδεολόγημα: τι ελασίτης τι ταγματασφαλίτης', *Ιχνηυτής* 10 (περίοδος β', Αύγουστος-Οκτώβριος), σσ. 23-27.
- Γαζή, Έφη (2002). 'Ο μεταμοντερνισμός λέει...', *Το Βήμα* (22 Δεκεμβρίου).
- Γαζή, Έφη (2003α). 'Περί μεταμοντερνισμού και ιστοριογραφίας', *Ο Πολίτης* 107 (Ιανουάριος), σσ. 18-21.
- Γαζή, Έφη (2003β). 'Οι μεταμοντέρνοι πόλεμοι των διανοουμένων', *Το Βήμα* (9 Μαρτίου).
- Calotychos, Vangelis (2000). 'Writing Wrongs, (Re)Righting (Hi)story?: [Orthotita] and [Ortho-graphia] in Thanassis Valtinos's *Orthokosta*', *Gramma* 8, Journal of Theory and Criticism, Department of English, Aristotle University of Thessaloniki, σσ. 151-65.
- Charalambidou, Nadia (1992). 'Time and Place in a Novel of the Greek Civil War: Thanasis Valtinos' *The descent of the Nine*', *Journal of Mediterranean Studies*, τόμος 2, αρ. 2, σσ. 226-239.
- Δασκαλόπουλος, Δημήτρης (1984). 'Μετά είκοσιν έτη'. *Το Βήμα* (10 Οκτωβρίου).
- Δρακόπουλος, Αντώνης (2002). *Ο Σεφέρης και η κριτική. Η υποδοχή του σεφερικού έργου (1931-1971)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Ελεφάντης, Άγγελος και Καβουριάρης, Μάκης (1977). 'ΠΑΣΟΚ: Λαϊκισμός ή Σοσιαλισμός', *Ο Πολίτης* 13 (Οκτώβριος), σσ. 14-25.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1978). '... ανανέωση σημαίνει να πολιτικοποιηθεί η πολιτική της αριστεράς... -μερικές μάλλον δυσάρεστες σκέψεις για την αποσταλινοποίηση που δεν έγινε-', *Ο Πολίτης* 18 (Απρίλιος), σσ. 24-30.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1979α). 'Από τον παππού στον εγγονό', *Ο Πολίτης* 29 (Οκτώβριος), σσ. 25-32.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1979β). 'Ο εμφύλιος πόλεμος στην Ελλάδα', *Ο Πολίτης* 31 (Δεκέμβριος), σσ. 68-9.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1981). 'Ανδρέα Παπανδρέου αποσαφηνίσεις "Επίσης σε ό,τι αφορά την οικονομική δομή είμαστε σοσιαλιστές..."', *Ο Πολίτης* 42 (Απρίλης-Μάης), σσ. 6-15.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1987). 'Η αδύνατη "Αλλαγή" και η αβάσταχτη ελαφρότητα του "αριστερού δημοκρατικού εκσυγχρονισμού"', *Ο Πολίτης* 81-2 (9-10) (Ιούλιος-Αύγουστος), σσ. 11-14.

- Ελεφάντης, Άγγελος (1988α). 'Η Αλλαγή τελείωσε. Ζήτω η Αλλαγή', *Ο Πολίτης* 96 (Δεκέμβριος), σσ. 13-17.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1988β). 'Όταν δεν μπορεί ο Αρχηγός. Αρχίζει η μετα-ΠΑΣΟΚ εποχή', *Ο Πολίτης* 94 (Σεπτέμβριος), σσ. 11-15.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1989). 'Η ύβρις, η καθαρις, το αδιέξοδο στον αστερισμό του λαϊκισμού', *Ο Πολίτης* 100 (Αύγουστος), σσ. 28-37.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1994). 'Ορθοκωστά του Θανάση Βαλτινού', *Ο Πολίτης* 126 (Ιούνιος-Ιούλιος), σσ. 61-6.
- Ελεφάντης, Άγγελος (1995). 'Μας πήραν την Αθήνα... από την ιδεολογία του κονσερβοκουτιού στην ιδεολογία του προδομένου ελληνισμού', *Ο Πολίτης* 128 (Φεβρουάριος), σσ. 32-45.
- Ελεφάντης, Άγγελος (2002α). 'Μετανοείτε!', *Ο Πολίτης* 103 (Σεπτέμβριος), σσ. 14-7.
- Ελεφάντης, Άγγελος (2002β). 'Η γλώσσα του Αγώνα (1940-1949)', *Ο Πολίτης* 105 (Νοέμβριος), σσ. 24-28.
- Ελεφάντης, Άγγελος (2003). "Η Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα" 1922-1940', *Ο Πολίτης* 111 (Μάιος), σσ. 43-47.
- Εξερχτόγλου, Χάρης (2002). 'Ιστορία και Ιστοριογραφία: ένα σχόλιο', *Η Κυριακάτικη Αυγή* (1 Δεκεμβρίου).
- Grodent, Michel (1995). 'La decennie de tous les dangers', εισαγωγή στο *Elements pour les années soixantes*, roman traduit du grec par Michel Saunier, Institut Francais d'Athenes / Actes Sud: Arles.
- Θεοδοκάς, Νίκος (2002). 'Μεταμοντερνισμός και ιστοριογραφία', *Ο Πολίτης* 106 (Δεκέμβριος), σσ. 24-35.
- Θεοδοκάς, Νίκος (2003). 'Ο εκλεκτικισμός ως "θεωρία"', *Ο Πολίτης* 108 (Φεβρουάριος), σσ. 21-25.
- Hawkes, David (1996). *Ideology*. London and New York: Routledge.
- Hutcheon, Linda (1988). *A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction*, London and New York: Routledge.
- Hutcheon, Linda (1989). *The Politics of Postmodernism*. London and New York: Methuen.
- Καγκελάρη, Δηώ (1994). 'Για την Ορθοκωστά του Θανάση Βαλτινού - Τάγματα ασφαλείας και ασφαλής γραφή'. *Αντί* 559 (περίοδος β') (16 Σεπτεμβρίου), σσ. 52-3.
- Καραλή, Αιμιλία (1994). 'Ξαναγράφοντας ή παραγράφοντας την Ιστορία', *Πριν* (18 Σεπτεμβρίου), σ. 20.

- Καλύβας, Στάθης Ν. (2003α). 'Με το τουπέ του εθνικόφρονος'. *Το Βήμα* (9 Φεβρουαρίου).
- Καλύβας, Στάθης Ν. (2003β). 'Αθώος ή ένοχος. Ο εμφύλιος πόλεμος και η ιδεολογική χρήση της ιστορίας'. *Το Βήμα* (9 Μαρτίου).
- Καλύβας, Στάθης Ν. (2003γ). 'Εμφύλιος πόλεμος (1943-1949). Το τέλος των μύθων και η στροφή προς το μαζικό επίπεδο'. *Επιστήμη και Κοινωνία* 11, (Φθινόπωρο), Εκδ. Αντ. Ν. Σάκκουλα, Αθήνα, σσ. 37-70.
- Καλύβας, Στάθης Ν. (2004). 'Οι κυνηγοί και οι αντάρτες'. *Το Βήμα* (15 Φεβρουαρίου).
- Κιντή, Βάσω (2003). 'Η σημασία της λεγόμενης μεταμοντέρνας κριτικής'. *Ο Πολίτης* 116 (Νοέμβριος), σσ. 34-40.
- Κλόουζ, Ντέιβιντ (2003). *Οι ρίζες του εμφυλίου στην Ελλάδα* (μτφρ. Ρένα Χρυσόχδου). Αθήνα: Φιλίστωρ.
- Κοτζιά, Ελισάβετ (2002). 'Η σταδιακή κατάλυση των αρχών του σοσιαλιστικού ρεαλισμού στο πεδίο των ιδεών στη δεκαετία 1955-1965'. *Νέα Εστία* 1743 (Μάρτιος), σσ. 404-14.
- Κουτσούκαλης, Αλέκος (1998). *Το χρονικό μιας τραγωδίας 1945-1949*, Αθήνα: Ιωλκός.
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (2000α) 'Από τον εμφύλιο στη χούντα'. *Το Βήμα* (19 Νοεμβρίου).
- Κρεμμυδάς, Βασίλης (2002β) "'Διαμεσολαβημένα κείμενα'". *Η Αυγή* (8 Δεκεμβρίου).
- Κωστόπουλος, Τάσος, Τρίμης, Δημήτρης, Ψαρρά, Αγγέλικα, Ψαρράς, Δημήτρης (2003). 'Οι ταγματасφαλίτες δικαιώνονται' *Ο 'ίός' της Κυριακής, Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία* (26 Οκτωβρίου), σσ. 43-5.
- Kolokotroni, Vassiliki και Taxidou, Olga (1997) 'Modernism and Hellenism: Aspects of a Melancholy Sensibility' στο Tziovas, Dimitris (επιμ.), *Greek Modernism and Beyond*. Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. London.
- Λιάκος, Αντώνης (1998). 'Μεταμοντερνισμός και Ιστορία'. *Το Βήμα* (1 Μαρτίου).
- Λιάκος, Αντώνης (1999). 'Ο φόρος του αίματος', *Πενήντα χρόνια μετά τον εμφύλιο*, Αθήνα: Ερμής, σσ. 21-25.
- Λιάκος, Αντώνης (2003). 'Μεταμοντερνισμός, Ιστοριογραφία και αριστερά', *Ο Πολίτης* 107 (Ιανουάριος), σσ. 12-17.
- Λιόντης, Κωστής (1984) 'Εφ' όλης της ύλης. Μια συζήτηση με τον Θανάση Βαλτινό (4.5.1984)'. *Η αριστερά σήμερα* 7 (Ιούλιος), σσ. 50-4.

- Mackridge, Peter και Yiannakaki, Eleni (επιμ.) (2004). *Contemporary Greek Fiction in a United Europe. From Local History to the Global Individual*, Oxford: Legenda.
- Μενδράκος, Τάκης (1994) 'Ένας αντίποδας στην Κάθοδο των εννιά', *Κυριακάτικη Αυγή* (17 Ιουλίου), σ. 24.
- Μαργαρίτης, Γιώργος (1990). 'Μαρξισμός και ιστοριογραφία της Αντίστασης (1941- 1944)', *Ο Πολίτης* 103 (Μάρτιος), σσ. 55-8.
- Μαργαρίτης, Γιώργος (1993). 'Η "τελική λύση" δεν είναι μόνο μία', *Ο Πολίτης* 124 (Νοέμβριος-Δεκέμβριος), σσ. 14-5.
- Μαργαρίτης, Γιώργος (2001Α/Β). *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου 1946-1949*, τόμος α' και β', Αθήνα: Βιβλιόραμα (2η έκδοση).
- Μαργαρίτης, Γιώργος (2002α). 'Η αριστερά απέναντι στην ιστορία της', *Η Αυγή* (17 Μαρτίου).
- Μαργαρίτης, Γιώργος (2002β). 'Η δεκαετία του 1940-1950: Μια ιστοριογραφική πρόκληση', *Ο Πολίτης* 104 (Οκτώβριος), σσ. 28-34.
- Μαυρογορδάτος, Γ.Θ. (1999). 'Η "ρεβανς" των ηττημένων', *Πενήντα χρόνια μετά τον εμφύλιο*, Αθήνα: Ερμής, σσ. 38-40.
- Μποχώτης, Θανάσης Ν. (2003). 'Η πρόσφατη διαμάχη για την ελληνική ιστοριογραφία', *Ο Πολίτης* 109 (Μάρτιος), σσ. 32-35.
- Μωραΐτης, Γιώργης (1994). 'Δικαίωση των Ταγμάτων Ασφαλείας', *Ριζοσπάστης* (4 Σεπτεμβρίου), σ. 16.
- Νικολοπούλου, Μαρία (2002). 'Η μαρτυρία στο έργο του Θανάση Βαλτινού', *Πόρφυρας* 103 (Απρίλης-Ιούνιος), σσ. 67-86.
- Παϊβανάς, Δημήτρης (2002). 'Στοιχεία και στοιχειά για τη δεκαετία του '60', *Πόρφυρας* 103 (Απρίλης-Ιούνιος), σσ. 67-86.
- Paivanas, Dimitris (2004). 'Ideology's Discontents in Thanassis Valtinos' *Data from the Decade of the Sixties*' στο Peter Mackridge and Eleni Yiannakaki (επιμ.) *Contemporary Greek Fiction in a United Europe. From Local History to the Global Individual prose in a Global Context*, Oxford: Legenda, σσ. 134-149.
- Paivanas, Dimitris (2005) 'A (Postmodern) Lesson in History. The incomplete rhetoric of Thanasis Valtinos' *The Descent of the Nine*', *Byzantine and Modern Greek Studies*, (υπό δημοσίευση).
- Παπαμιχαήλ, Γιάννης (2003) 'Μπαμπά, είναι μακριά η Αμερική;', *Ο Πολίτης* 108, (Φεβρουάριος), σσ. 36-40.
- Πολίτη, Τζίνα (1997). 'Το βουβό πρόσωπο της ιστορίας' στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία (1945-1995)*. Επιστημονικό συ-

- μπόσιο (7-8 Απριλίου 1995), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 229-45.
- Πολίτη, Τίνα (1991). 'Δύο Έλληνες για τα Νόμπελ Ευρώπης' *Ε*, (Νοέμβριος), σσ. 94-6.
- Προκοπάκη, Χρύσα (επιμ.) (1980). *Οι "Ακυβέρνητες πολιτείες" του Στρατή Τσίρκα και η κριτική 1960-1966*, Αθήνα: Κέδρος.
- Ραντόπουλος, Δημήτρης (1994). 'Θανάσης Βαλτινός Ορθοκωστά', εκδ. "Άγρ", 1994', *Γράμματα και Τέχνες* 71, σσ. 32-4.
- Ραφαηλίδης, Βασίλης (1979). 'Ελληνική αισιόδοξη τραγωδία σε τέσσερα μέρη' *Διαβάζω* 22 (Ιούλιος), σσ. 67-70.
- Σβορώνος, Νίκος (1982). 'Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-50 στην ελληνική ιστορία', *Ο Πολίτης* 55 (Νοέμβριος), σσ. 24-32.
- Σεφέρης, Γιώργος (1962). *Δοκιμές*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Σεφέρης, Γιώργος (1974). *Ποιήματα*, Αθήνα: Ίκαρος.
- Σχινά, Κατερίνα (1989). 'Ζούμε σε μια εποχή έκπτωσης των πάντων (συνέντευξη με τον Θ. Βαλτινό)', *Καθημερινή* (4 Ιουνίου).
- Tziouvas, Dimitris (επιμ.) (1997). *Greek Modernism and Beyond*, Lanham: Rowman & Littlefield Publishers, Inc. London.
- Τερεζάκης, Φώτης (1988). 'Υπάρχει η μεταμοντέρνα συνθήκη;', *Ο Πολίτης* 91 (Μάιος), σσ. 61-7.
- Τσινόρεμα, Σταυρούλα (1996). 'Ορθολογισμός και σχετικισμός: μοντερνισμός ή μεταμοντερνισμός;' στο *Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης*, Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, σσ. 29-57.
- Τσουνκάς, Κων/νος (1981). *Η ελληνική τραγωδία - Από την απελευθέρωση ως τους συνταγματάρχες*, Αθήνα: Νέα Σύνορα.
- Τσουνκάς, Κων/νος (1984). 'Η ιδεολογική επίδραση του εμφυλίου πολέμου', *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950: Ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 561-90.
- Τσουνκάς, Κων/νος (1996). 'Η ακηδία της αβεβαιότητας: Νεοτερικό και μετανεοτερικό', στο *Μοντερνισμός: η ώρα της αποτίμησης*, Αθήνα: Εταιρεία Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 59-77.
- Τσουνκάς, Κων/νος (2002). 'Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία', *Αναγνώσεις ενός κόσμου που θα μπορούσε να είναι άλλος*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χαραλαμπίδου, Νάντια (1997) 'Ο λόγος της ιστορίας και ο λόγος της λογοτεχνίας' στο *Ιστορική πραγματικότητα και νεοελληνική πεζογραφία*

- (1945-1995), Επιστημονικό συμπόσιο (7-8 Απριλίου 1995), Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, σσ. 249-77.
- Χαραλαμπίδου, Νάντια (1999). 'Η αφηγηματική πορεία του Θανάση Βαλτινού: Ο λόγος και η ιστορία' στο Κροντήρη, Τίνα και Κίτση-Μυτάκου, Κατερίνα (επιμ.) *Η λογοτεχνία και οι προϋποθέσεις της. Τιμητικό αφιέρωμα στην Τζίνα Πολίτη*, University Studio Press: Θεσσαλονίκη, σσ. 227-249.
- Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης (1999). *Οδόσημα*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Χατζηβασιλείου, Βαγγέλης (2002). 'Από τον μοντερνισμό προς το μεταμοντέρνο,' στο *Σύγχρονη ελληνική πεζογραφία - Διεθνείς προσανατολισμοί και διασταυρώσεις* (επιμ. Α. Σπυροπούλου και Θ. Τσιμπούκη), Αθήνα: εκδ. Αλεξάνδρεια, σσ. 151-173.
- Χρυσομάλλη-Henrich, K. (2002). 'Το ύφος της αμεσότητας, η αρμονία λόγου και περεχομένων (Στοιχεία της ποιητικής του Θανάση Βαλτινού)', *Πόρφυρας* 103 (Απρίλης-Ιούνιος), σσ. 29-41.